

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS6931>

Number: 55 , p. 457-492, Spring II 2017

Yayın Süreci / Publication Process

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date - Yayınlanma Tarihi / The Published Date

21.01.2017

20.04.2017

TARİHSEL BİR SORUNDAN ULUSLARARASI BİR MESELEYE: KÜRT MESELESİ VE TÜRKİYE¹

*FROM A HISTORICAL PROBLEM TO AN INTERNATIONAL ISSUE: KURDISH
QUESTION AND TURKEY*

Okt. Taner Zorbay

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü

Öz

Bu çalışmada, Türkiye'nin en uzun soluklu sorunlarından biri olan Kürt meselesi, mevcut çözüm önerileri ve inisiyatiflerin değerlendirilmesine yönelik olarak hazırlanmıştır. Farklı bakış açılarının benzeyen veya ayrışan yönleri böylece anlaşılacaktır. Çalışmamızda, meselenin öncelikle tarihi arka planı verilmiş, böylelikle bu meselenin ortaya çıkışına sebep olan unsurlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda daha sonra, Kürt meselesinde resmi görüşün gelişim süreci detaylı olarak incelenmiştir. Bu kapsamda, Kürt kimliğinin inkârı ele alınmış, ardından Kürt meselesine irticai bir mesele olarak yaklaşılması süreci gözden geçirilmiştir. Sonrasında, bu meseleye aşiret ve asilerin bir direnişi olarak yaklaşan resmi görüş süreci üzerinde durulmuştur. Ardından bu kez meselenin dış güçlerin veya yabancı devletlerin bir oyunu olarak görüldüğü ve Kürtlerin bir düşman olarak algılandığı resmi yaklaşımlar değerlendirilmiştir. Son olarak da meseleyi ekonomik bir sorun olarak gören resmi söylem incelenmiştir. Çalışmamızın ikinci kısmında, Kürt meselesine mevcut çözüm önerileri kapsamında, Türk ve Kürt milliyetçi yaklaşımları, İslamcı yaklaşım ele alınmış, ayrıca diğer siyasi partiler ve aktörlerin meseleye yaklaşımları incelenmiştir. Bundan başka, bu meselede hep önemli bir aktör olan Avrupa Parlamentosu'nun meseleye yaklaşımı belirli zamanlarda yayınlanan raporlarına bağlı olarak incelenmiştir. Böylece meseleye mevcut tarafların veya yaklaşımların dışında bir gözle incelemesine de gayret edilmiştir. Çalışmamız mevcut verilerin değerlendirilmesinin ardından meselenin her halükarda neden ve nasıl çözülmesi gerektiğine dair genel bir değerlendirme ve ipuçları ile sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kürt Meselesi, Resmi Söylem, Milliyetçilik, Avrupa Parlamentosu, Çözüm Önerileri

¹Bu makale, yazarın, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2000 yılında tamamlanan "The Kurdish Question: Contending Perspectives, the European Attitude and Turkey" (Kürt sorunu: Mevcut Görüşler, Avrupa'nın Tutumu ve Türkiye) başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Abstract

In our study about the Kurdish question, one of the long lasting issues of Turkey, it is aimed that the contending solutions and initiatives are being examined. So that resembling and differentiating features of current views are to be understood. In our study, firstly the historical background is given, so the reasons behind it were tried to be pointed out. In our study, the development of the official approach is examined. The denial of Kurdish identity is given, following this looking at the issues as a religious backwardness is examined. Afterwards, the official approach of rebellion of tribes and rebels is covered. Then, the approaches of the issues as intervention of outsiders or foreign states and Kurds being as enemy are being examined. Finally, the approach of seeing issue as an economic problem is covered in our study. On the second part of our study, within the existing solution proposals, Turkish and Kurdish nationalist approaches, Islamic approach as well as other political parties and actors are examined. Moreover, the European Parliament, which is always an important actor of the issue, and its approach is examined through its regular reports regarding the issue. So that an outside approach is also tried to be covered within our study. Our study ends with a general review and the clues of why and how this issue in any case should be solved.

Keywords: Kurdish Question, Official Approach, Nationalism, The European Parliament, The Solution Proposals

GİRİŞ

Türkiye'deki okullarda bir süre öncesine kadar her sabah okunan "Andımız" içerisinde yer alan "Ne Mutlu Türküm Diyene!" sözü, herkes için her zaman aynı duyguları uyandırmamıştır. Özellikle Türkiye'de yaşayan Kürt kökenli vatandaşların bir kısmı etnik kimliklerinin farkına vardıklarından beri huzursuzluğu yaşamaktadırlar. Türkiye'deki "Kürt Meselesi" için başlangıç noktası tam da budur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te bir "ulus devlet" olarak kurulmasının ardından, Kürt kökenli nüfusun yaşadığı bölgelerde, kuruluş öncesi beklentilerin gerçekleşmemesi üzerine bir tepki ortaya çıkmıştır. Bu tepki de çoğu zaman II. Dünya Savaşı dönemine kadar sürecek olan bir dizi isyan hareketine dönüşmüştür. Bu tepki aslında çok uluslu imparatorlukların ulus devlete dönüşmesi sürecinde genellikle yaşanan bir gerçekliktir (Yurdusev, 1996). Soğuk Savaş döneminde (1945-1990), Kürt sorunu, özellikle Musa Anter ve İsmail Beşikçi gibi Avrupa'da sürgünde bulunan ve sosyalizm temelli bir çizgi izleyen aydınlar eliyle politik ve uluslararası bir sorun haline dönüşmüş, Türkiye'de yaşanan askeri darbe dönemlerinde (1960, 1971, 1980) daha da so-

runlu bir hale dönüşmüştür. Özellikle, olayın "terörle mücadele" sürecinde yaşanan kimi insan hakları ihlalleri ve merkezi hükümetlerce kimi zaman izlenen dışlayıcı veya inkârcı politikalar durumu daha da kötüleştirmiştir. Türkiye'nin *Avrupa Birliği* (AB) üyelik sürecinde bu olay, hep Türkiye'nin önüne üyeliği engelleyici bir gerekçe olarak sürülmüştür. Osmanlı döneminde, Balkanlar'daki milliyetçi isyanlar vesilesiyle Osmanlı içişlerine müdahalede bulunarak "Doğu Sorunu" adı verilen uluslararası meseleyi yaratan Avrupalı güçler, aynı biçimde Kürt sorununu da, özellikle Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin AB üyeliği ve içişlerine müdahalesi meselelerinde bir koz olarak öne sürmüşlerdir. Tüm bunlar özellikle 1945 sonrası dönemde önem kazanan "İnsan Hakları" kavramı ile de birleşince, Türkiye için hep gündemde olan uluslararası bir soruna dönüşmüştür.

Tarihsel süreç içinde iç ve dış aktörlerin etkisiyle, uluslararası bir sorun haline gelen bu meselede, bir diğer sorunsal, meselelerin Türkiye-AB ilişkilerinde en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiş olmasıdır. İki taraf arasındaki ilk temastan itibaren hep karşılıklı bir üstün gelme çabasının olduğu bu ilişkide, 17. yüzyıla kadar Türk tarafın-

da olan üstünlük, bu yüzyıldan itibaren Avrupa'nın lehine dönmüş ve Avrupa, Türk tarihindeki en önemli dış aktörlerden biri haline gelmiştir. Kimi zaman müttefik kimi zamansa düşmanlık içeren ilişkilerde Avrupalı politikacılar Türkiye'nin iç meselelerine, kendi çıkarları bağlamında hep ilgili olmuşlardır. "Batılılaşma" süreci, özellikle 19. yüzyıl reformlarından itibaren devam edegelen bir gelişme olarak zaman içinde "AB üyeliği" hedefine dönüşmüş, Ankara 1960lı yılların başından itibaren özellikle bu meseleyle meşgul olmuştur. Bununla birlikte, zaman içinde Kürt meselesi daha da önem kazanmış ve Türkiye-AB ilişkilerinde gündemin üst sıralarına yerleşmiştir.

Avrupa haricinde, Kürt meselesinde etkin olan pek çok iç ve dış aktör ortaya çıkmış, siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları, devlet kurumları ve kişisel girişimler bu aktörler arasında yer almışlardır. Sosyoekonomik ve siyasi gelişmeler bu çok taraflı ilişkiler ağının etkilemiştir. Çalışmamızın asıl unsurunu oluşturan siyasi partiler en önemli iç aktör olarak meselede öne çıkmışlardır. Bu bağlamda, çalışmamızda öncelikle meselenin arka planı verilmiş, böylece meselenin genel anlamıyla 19. yüzyıla dek uzanan arka planının ve nihayet 1923 sonrası kısmının anlaşılması hedeflenmiştir. 1923 sonrası dönem, 1923-1987 ve 1987-1998 olarak iki alt başlık altında incelenmiş, bu ayırmda da en önemli ayrıç *Kürdistan İşçi Partisi*'nin (PKK) kuruluşu ve terörist faaliyetleri olmuştur. Bundan başka insan hakları konusu da bu ayırımın oluşmasında belirleyici olmuştur. Tarihsel arka planın ardından Kürt meselesinde mevcut resmi görüşün süreç içinde nasıl bir gelişim izlediği incelenmiştir. Bu kısımda Cumhuriyet'in ilk yıllarına yapılan atıflardan başka, Kürt kimliğinin, inkârcı tutum, meselenin "irtica" olarak algılanması, bir isyan, dış güçlerin "kırmızı kuvvetler" (düşman güçleri) olarak algılanması, ekonomik uyum veya geri kalmışlık sorunu olarak tanımlanması gibi farklı yaklaşımlar

öne çıkan başlıklar olmuştur. Bunun ardından, Kürt meselesine yaklaşım biçimleri ve çözüm önerileri ele alınmıştır. Bu bağlamda, üç siyasi partinin, çalışmamızın kapsadığı döneme ilişkin yaklaşımları değerlendirilmiştir. Önce Türk milliyetçi yaklaşımı, *Milliyetçi Hareket Partisi* (MHP) açısından ele alınmış, MHP için meselenin neden etnik temelli bir mesele değil de bir güvenlik sorunu olarak ele alındığı değerlendirilmiştir. MHP'ye göre önceki dönemlerde PKK ile mücadele edilmiş, örgüt liderinin yakalanmasının ardından mesele artık 1987'den beri devam eden terör ve kargaşa nedeniyle ortaya çıkan bölgesel geri kalmışlık ve ekonomik sorunlarının sona erdirilmesi zamanı gelmiştir. Bu görüşün ardından, Kürt milliyetçi yaklaşımı, *Halkın Demokrasi Partisi* (HADEP) ve öncülü olan partilerin izlediği politikalar bağlamında incelenmiş, bu çerçevede meselenin neden bu partilerce bir inkâr veya ihmal olarak algılandığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu görüşe göre Kürt kökenli vatandaşların hem ekonomik hem de sosyokültürel hak ve özgürlüklerinin verilmesi zorunlu bir hale gelmiştir. Bu konudaki üçüncü görüş olan İslami yaklaşım *Fazilet Partisi* (FP) üzerinden incelenmiş, dini referansları olan bu görüşün, bir yandan ulusal bütünlüğü ve meselenin ekonomik çözümünü öngörürken, bir yandan da neden meselenin bir insan hakları ve demokratikleşme sorunu olarak "İslami kardeşlik" çerçevesinde ele alınması gerektiği savı incelenmiştir. Bu üç temel yaklaşımdan başka, çalışmamızda Turgut Özal ve Abdülmelik Fırat gibi politik bazı figürlerin, Kürt meselesine bakışları ve kişisel inisiyatifleri de incelenmiştir. Çalışmamız, HADEP ve FP'nin kapatılması sonrası kurulan yeni partilerin durumu ve politikalarını kapsamamakla beraber, 1999 yılı ve sonrası gelişmelere bu anlamda kısaca değinilmiştir. Çalışmamızın son kısmında Türkiye-AB ilişkileri hem tarihsel arka planı hem de Kürt meselesi bağlamında ilişkilerin seyri incelenmiştir. Bu bağlamda *Avrupa Parlamentosu* (AP)

kararları incelenmiş ve böylelikle Avrupa'nın meseleye nasıl baktığı anlaşılmasına çalışılmıştır.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ve özellikle Sovyetler Birliği'nin sona ermesi ile Yugoslavya'nın dağılması, "etnik milliyetçilik" ve "etnik çatışma" kavramlarını dünya gündemine getirmiş, hem devletler hem de devlet dışı aktörler dünyanın diğer bölgelerindeki benzer olaylara daha yakından bakmaya başlamışlardır. Bu bağlamda da Kürt meselesine, insan hakları ve azınlık haklarının korunması temelinde yaklaşmış, geleneksel Türk dış politikası her ne kadar Kürtleri asla bir azınlık olarak görmese de, PKK terörizmi ve bölgesel gelişmelerle uğraşan Türkiye açısından konu bu açıdan uluslararası bir sorun haline dönüşmüştür (Dağı (b), 1998). 1990'lar boyunca, Türkiye bir yandan PKK terörizmi ile mücadele ederken, bir yandan da AB ile ilişkilerinde, artık Kürt meselesine indirgenmiş bu olay ile uğraşmak zorunda kalmıştır (Ünver, 2015). 1992 yılı *Nevruz* (Yeni Yıl) kutlamaları sırasında yaşanan olaylar nedeniyle, Alman hükümetinin, Türkiye'yi "masum sivil Kürtlere karşı" silah kullandığı yönündeki suçlamalar ve hemen ardından NATO ortaklığı çerçevesindeki askeri yardımı %70 oranında azaltması bu durumun pek çok örneğinden sadece bir tanesidir. Buna karşın, AB ile imzalanan *Gümrük Birliği Anlaşması* (6 Mart 1995), pek çok diğer boyutunun yanında, Türkiye'nin insan hakları ve demokratikleşme alanındaki reform girişimleri nedeniyle ortaya çıkmış bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Yine bu bağlamda AP tarafından, AB'nin talebiyle, bu alana yönelik düzenli raporlama yapılması önemli diğer bir gelişme olmuştur. Her ne kadar, Nisan 1997'de AB'nin yayınladığı bir rapor, Türkiye'ye yönelik pek çok alanla beraber Kürt meselesine ilişkin eleştiriler getirmişse de, AB'nin 11 Aralık 1999'da Türkiye'nin AB'ye üyelik başvurusunun kabulü bir gönül alma şeklinde yorumlanmıştır.

Şubat 1999'da PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanması sonrası, Türkiye'nin Kürt meselesine yaklaşımında değişiklikler

gözlemlenmişse de, iç ve dış faktörlerin etkisiyle, bu konu Türkiye'nin hem iç hem dış politikasında günümüze dek gündemdeki yerini korumuştur ve son yaşanan gelişmelere bakıldığında da bu durumun devam edecek gibi görünmektedir. Hem Türkiye'nin uluslararası camiadaki konumu hem de AB üyeliği sürecinde bu konu halen en çok öne çıkan konulardan biri olmaya da devam etmektedir.

KÜRT MESELESİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

1. Meselenin Ortaya Çıkışı (1923-1987)

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılla başlayan toprak kayıpları ve I. Dünya Savaşı'nın hemen ardından tarih sahnesinden çekilmesi, ardından da Anadolu topraklarının işgaline karşı verilen Milli Mücadele sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Saltanat yerine "milli egemenlik" esasına göre kurulan yeni devlet ve farklı etnik kimliklerden ama hepsi Müslüman vekillerden oluşan TBMM (Kirişçi ve Winrow, 1997:96. Aslan, 1996:80), halifeliğin kaldırılması, yeni alfabe ve eğitim sisteminin uygulamaya konulması ve benzeri pek çok reformla çağdaşlaşma isteğini de böylece belli etmiş, ulusal ve laik bir kimlik yaratma çabası da böylece başlamıştır. 1921 ve 1924 anayasaları, "aynı toprak parçası üzerinde etnik kimliğine bakılmaksızın birlikte yaşama isteği" temelinde (Parla, 1995:88) her vatandaşı Türk olarak tanımlamış, İdris-i Bitlisi, Molla Gürani, Ebussud Efendi, Ziya Gökalp, Ahmet Haşım gibi aralarından pek çok önemli isim yetişmiş olan Kürtler de bu çerçevenin dışında tutulmamışlardır (Alakom, 1998). Zaman içinde Türk kimliği diğer etnik kimliklerin üzerinde bir konum kazanmıştır. Bir görüşe göre, yeni rejimde Türk milliyetçiliği temelinde farklı etnik kimliklerin öne çıkmasını önlenmiş, *Türk Silahlı Kuvvetleri* (TSK) bu anlamda siyasi hayatın şekillenmesinde de önemli bir belirleyici olmuştur (Ajami, 1999:44).

Peki, Cumhuriyetin henüz kurulduğu bu dönemde Kürtlerin yaşadığı yerlerde merkezi otoriteye karşı başlayan isyan veya kalkışma hareketleri ne ile açıklanabilir? Baskın Oran bunu Türk milliyetçiliğine bir tepki olarak açıklarken (Oran, 1990: 204-205), Bruinessen ulusal birlik ideolojisinin dini kimliği yok etmesi ve Türklük kavramının tek kimlik haline gelmesine bağlamıştır (Bruinessen (c), 1995:339-340). Bu konudaki bir başka görüş ise, *İskân Kanunu*'na² bağlı gelişmelerin Kürt meselesinin büyümesinde etkin olduğunu öne sürmüştür (Kirişçi ve Winrow, 1997:103). Hâlbuki bu kanunla amaçlanan tüm etnik unsurların tek bir kimlik altında toplanması ve göçebeliliğin sona erdirilmesi olarak anlaşılmaktadır. 1983 yılına dek, zorunlu yer değiştirmeye dönük, benzer içerikli pek çok kanun yürürlüğe girmiştir.

Tüm bu ve benzeri sebeplerden kaynaklı olarak 1923-1938 döneminde, özellikle Kürt nüfusun yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu bölgesinde olmak üzere, 18 tane farklı ölçeklerde Kürt isyanı çıkmıştır. Bu anlamda önemli bir örnek, 1925 yılında patlak veren *Şeyh Said İsyanı*'dır (Akşin, 1992:100-102. Çay, 1996:330-331). İsyanın çıkışının ardından, Atatürk, Fethi Okyar yerine Başbakanlık görevine İsmet İnönü'yü getirmiştir. TBMM kararıyla *Takrir-i Sükûn Kanunu* yayınlanmış, ilk kez Kurtuluş Savaşı sırasında kurulan *İstiklal Mahkemeleri* yeniden kurulmuştur. Bu çerçevede alınan kararlar gereğince basına sansür getirilmiş, sol veya İslami çizgideki bazı basın yayın organları kapatılmıştır. İsyan bastırılıp sorumlular cezalandırıldıktan başka, olayla bağlantılı olarak *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* da kapatılmıştır. Bu isyanın sebepleri olarak Kürt milliyetçiliği, İslami kalkışma veya İngilizlerin Musul meselesi sebebiyle tahrik ve desteği ile açıklayan farklı kaynaklar bulunmaktadır. Bu isyanın İngilizlerin eliyle çıktığını söyleyen

kaynaklara (Aybars, 1982. Toker, 1955. Cemal, 1955) karşın, İngilizlerin olaya müdahil olduğuna dair net bir ipucu olmadığını söyleyen kaynaklar da (Kürkçüoğlu, 1978) mevcuttur. Sonuçta, Musul'u Irak içinde ve İngiliz Mandası'na bırakan *Milletler Cemiyeti* kararı, hem bu örgütün durumunu, hem de İngilizlerin bu "sınırlı alana yayılmış" isyanın tam bu dönemde ortaya çıkışından memnun olmasını da yeterince açıklamış görünmektedir (Öke, 1992:158-164). 1927 ve 1930 Ağrı İsyanları bu dönemdeki diğer iki kalkışma hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle 1930 isyanı, Suriye Kürtleri tarafından 1927'de, Kürt milliyetçiliği taraftarı ve Türk karşıtı olarak kurulan ve Suriye, Kahire, Paris, Detroit, Philadelphia, vb. yerlerde şubeler açan *Hoybun Cemiyeti* (Jwaideh, 1999:278) tarafından desteklenmiş ve İhsan Nuri Paşa tarafından yönetilmiştir. Bir "Kürt Cumhuriyeti" bile ilan edilmiş, ama kısa bir süre sonra ordu birlikleri tarafından isyan bastırılmıştır. Sorumlu görülenler cezalandırılmış, yasal düzenlemelerle tüm yerel güç odakları etkisiz hale getirilmiştir. Bölge halkının bir kısmı Batı Anadolu'da zorunlu iskâna tabi tutulmuştur (Jwaideh, a.g.e:416). Aralık 1936'da, dönemin Dersim (Tunceli) Valisi General Abdullah Alpdoğan, Kürtlerin aslında "Dağ Türkleri" olduğunu söyledikten (Fırat, 1961:7) sadece bir ay sonra, aynı bölgede Alevi nüfus bölgesel politikalar ve askeri uygulamalar nedeniyle isyan etmiştir. *Seyyid Rıza* liderliğinde iki yıl devam eden bu kalkışma ordunun yoğun müdahalesiyle bastırılmış, sorumlular cezalandırılmış, Tunceli bir süre "askeri yasak bölge" ilan edilmiştir. Dönemin İçişleri Bakanı Celal Bayar'a göre, "Kürt sorunu yoktur ve asiler kuvvet kullanarak medenileştirilmişlerdir" (Jwaideh, 1999:416-417). Bayar'a paralel bir başka görüş ise, Kürt nüfusun yaşadığı yerlerde uygulanan güvenlik ve iskân politikalarının mevcut sorun ve isyanların devam etmesine yol açtığı,

² Kanun tarihi: 14.06.1934, No: 2510. Resmi Gazete, 21.06.1934, Sayı: 2733, Bölüm 3, C. 15: 460.

ortada bir Kürt sorunu olmadığı ve bölge halkının çalışkan ve yasalara saygılı vatandaşlar oldukları halde, süre gelen kötü yönetim uygulamalarının asıl sebep olduğu yönündedir (Jwaideh, 1999:420-421).

1945 sonrası dönemde değişen koşullarla beraber Kürt meselesinde de yeni gelişmeler meydana gelmiştir. 1950-1960 arasında Adnan Menderes liderliğindeki *Demokrat Parti* (DP) iktidarı ile başlayan süreç, sosyoekonomik açıdan oldukça geri kaldığı aşikâr olan (Bruinessen (c), 1995:197) Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden, Türkiye'nin batı illerine yoğun bir göçe yol açmıştır. DP'nin Kürt nüfusla ve özellikle bu nüfusun ileri gelenleri ile ilişkilerini geliştirmesi bu dönem seçimlerinde DP'ye olan desteği de artırmıştır. Ancak 27 Mayıs 1960'ta gerçekleşen askeri darbe ile DP iktidarı sona ermiş, askeri rejim de bu tip ilişkileri "Kürt ulusal bilincini tahrik ettiği için" tehlikeli kabul etmiştir. Bunun sonucu olarak, 1 Haziran 1960'ta çıkarılan yasayla çoğunluğu yerli eşraftan ve DP'li olduğu bilinen 485 ağa tutuklanmış ve bunlardan 55 tanesi İç ve Batı Anadolu'da zorunlu ikamete tabi tutulmuştur. Örneğin, bu kişiler arasında bulunan Şamil Peker, askeri yönetim tarafından Kayseri'ye gönderilmiş ve burada yaşaması istenmiştir (Mumcu, 1997:72). Ne Peker, ne de diğerleri bu baskıyı asla kabullenmemiş ve nihayetinde kendilerine sağlanan tüm imkânlarla rağmen uzun vadede memleketlerine geri dönmüşlerdir.

1960 sonrası dönemde Kürt tarihi ve Kürtlerin sosyoekonomik sorunlarına dönük basın ve yazın dünyasında pek çok eser yayımlanmıştır. Bu eserler arasında, 17.yüzyılda Ahmede Hani tarafından kaleme alınan ve bir aşk hikâyesini konu alan *Mem u Zin* ile 16. Yüzyıldaki Kürt emirliklerinden bahseden ve Şeref Han tarafından kaleme alınan *Şerefname*, Mehmet Emin Bozarslan tarafından Türkçe'ye kazandırılmış iki örnektir. Bundan başka yine bu dönemde çok sayıda gazete ve dergi çıkarılmıştır.³ Bu dönemde yayınlanan dergiler,

Türkçe yayınlandıkları ve oldukça dikkatli bir dil kullandıkları halde tamamı zaman içinde kapatılmıştır. Siyasi arenada, *Yeni Türkiye Partisi* (YTP), Temmuz 1962-Kasım 1963 arasında koalisyon ortağı olarak, Kürt nüfusun sorunlarını çözme gayretinde olmuş, örneğin yukarıda sözü edilen 55 ağanın memleketlerine geri dönmelerinde rol oynamıştır. *Türkiye İşçi Partisi* (TİP) ve *Güven Partisi* (GP) bu dönemde Kürt nüfusun yaşadığı yerlerden oy alan diğer bazı partiler olmuşlardır. Özellikle TİP, "Kürt varlığını ilk kez açıkça" kabul etmiştir (Kirişçi ve Winrow, 1997:114-115). 1970'li yıllar, koalisyon hükümetleri ve bir askeri muhtıranın gölgesinde, Kürt hareketinin daha çok sol ideolojiler ile paralel bir çizgi izlemesine ve çözülemeyen sorunlara karşı merkezi hükümetlere karşı hep mesafeli veya isyankâr bir tutuma yol açmıştır. Bu dönemde tek bir Kürt hareketinden ya da bütünleştirici bir örgütten söz etmek de mümkün olmamıştır.

Kürt meselesinin dönüm noktası Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK-Partiya Karkerên Kurdistanê) 27 Kasım 1978'de Abdullah Öcalan tarafından kurulması olmuştur (Özcan:2006). Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyada (Türkiye'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri, Kuzey Irak, Suriye, İran) bağımsız bir Kürt devleti kurmak amacıyla kurulan ve gerilla taktikleri ile savaşan bu örgüt silahlı ve politik bir mücadele yöntemi benimsemiştir. Ankara Üniversitesi SBF öğrencisi olan ve *Ankara Yüksek Öğretim Derneği* (AYÖD) çatısı altında çeşitli faaliyetlerde bulunan Öcalan, Kürt milliyetçiliğine dönük eylemleri nedeniyle 12 Mart askeri rejimince tutuklanmış, bir süre sonra faaliyetlerini Güneydoğu Anadolu'ya yönlendirmiştir. Kesire Yıldırım, Haki Karaer, M. Hayri Durmuş ve Kemal Özkan ile beraber çalışmalarını sürdüren Öcalan, Karaer'in ölümü sonrası grubun liderliğini üstlenmiştir. *Kürdistan Devrimine Giden Yol* adlı bir broşür hazırlayan grup, 1975-1978 döneminde propaganda faaliyetle-

³ Bu dönemde yayınlanan bahse konu dergiler arasında İleri Yurt (1958), Dicle - Fırat (1962), Dicle Kaynağı (1962),

Deng (Ses) (1963), Roja Newe (Yeni Gün) (1963), Denge Taze (Yeni Ses) (1966), Yeni Akış (1966) bulunmaktadır.

rini bölgede yaygınlaştırmıştır. Adı önce *Apo-cular* ve sonra da *UKO'cular* (Ulusal Kurtuluş Ordusu) olan örgüt, 1978'de Diyarbakır'da yapılan toplantı ile PKK adını almıştır. Örgütün ilk saldırısı da 30 Temmuz 1979'da *Adalet Partisi* (AP) Şanlıurfa Milletvekili Mehmet Celal Bucak'a karşı gerçekleştirilmiştir. 1977-1978 döneminde program ve tüzüğünü hazırlayan, bu belgelerde başlangıçta yer alan Marksist ve Leninist öğeleri 1995'deki 5.Kongre'de çıkartan PKK'nın yukarıda adı geçen broşürü temel alan hedef ve stratejisi şöyle özetlenebilir. "Kürdistan Devrimi", ulusal, anti-emperyalist, demokratik bir hareket olarak, feodal ve dini tüm unsurlara karşı olacak, bir halk savaşı verilecek ve "Kürdistan" topraklarının bağımsızlığı sağlanacaktır. Örgütün amacı ise sözü geçen bağımsızlığın kazanılması ve bunun ardından ulusal, bağımsız ve demokratik bu devletin tüm vatandaşlarının eğitim, kültür ve sosyoekonomik haklarının sağlanması olarak öngörülmüştür (Pirim ve Örtülü, 1999:154-219). Kuruluşun ardından PKK bir yerleşim yerine karşı ilk saldırısını 15 Ağustos 1984'te Erüh ve Şemdinli'de gerçekleştirmiştir.

Kürt meselesinin Türkiye içinde büyüyen bir sorun haline gelmesi ve uluslararası bir boyut kazanmasında özellikle 1980 askeri rejiminin bazı uygulamaları önemli bir rol oynamıştır. Örneğin Kürtçe yasaklanmış, yerleşim yerlerinin isimleri Türkçe'ye çevrilmiş, çocuklara Kürtçe isimlerin verilmesi yasaklanmıştır. Diyarbakır Cezaevi'nde ve diğer bazı cezaevlerinde yaşanan insan hakları ihlalleri ile Türkiye'nin batı illerine yaşanan göçlerle meselenin farklı boyutları ülkenin her yerine taşınmıştır.

2. Meselenin İkinci Dönemi (1988-1998)

1990'lar boyunca PKK terörü Güneydoğu Anadolu başta olmak üzere farklı yerlerde saldırılar, bombalı eylemler vb. şeklinde cereyan etmiş, güvenlik güçleri ile teröristler arasında farklı yer ve zamanlarda bir çatışma

hali yoğunlaşarak devam etmiştir. Özellikle 1992 yılı Mart ayında Nevruz kutlamaları Türkiye'nin bazı büyük şehirleri ile Güneydoğu Anadolu'da PKK yanlısı kitlesel gösteriler ve güvenlik kuvvetleriyle çatışmalar yaşanmıştır (TBMM 19. Dönem, 4. Yasama Yılı, İlgili Araştırma Komisyonu Raporu, TBMM, 27.03.2016. Dönem basın organları). Bütün bu çatışma ve terör ortamı, asker, polis veya sivil binlerce insanın ölümüne, yaralanmasına, pek çok yerleşim yerinin güvenlik sebebiyle terk edilmesine veya boşaltılmasına, terörün yoğun yaşandığı şehirlerden Türkiye'nin batı bölgelerine yoğun bir göçün yaşanmasına yol açmıştır (Sever, 1992).

Türkiye'nin kararlılığı ve baskıları sonrası PKK lideri Abdullah Öcalan 9 Ekim 1998'de uzun zamandır yaşadığı Suriye'den, Hafız Esat yönetiminin kendisini sınır dışı etmesiyle, ayrılmak zorunda kalmıştır. Öcalan'a Suriye tarafından Şam'da uzun süre ikametine izin verilmesinin, Alevi olduğu ve Suriye Baas Partisi ile ilişkisi olduğu ve bu yüzden de Suriye-Türkiye arasındaki gerilim ve mücadelede kendi isteğiyle bir araç olduğu yönünde bir görüş dikkate değer görünmektedir (Hitchens, 1999:8). Öcalan'ın Yunanistan, Rusya, İtalya ve nihayet Kenya güzergâhındaki zorunlu seyahati, 15 Şubat 1999'da Kenya'da yapılan gizli bir operasyon sonucu yakalanarak Türkiye'ye getirilmesiyle sonuçlanmıştır (Turgut, 2009). Bu olay Öcalan "efsane"sinin sonunu getirmiş (Kutschera, 2000:12), ivedilikle İmralı adasına getirilen Öcalan, yapılan yargılama sonunda idam cezasına çarptırılmıştır. Ancak sonrasında yaşanan süreç bu cezanın uygulanmasını mümkün kılmamıştır. Bilindiği üzere, Türkiye 1984 yılından beri verilen hiçbir idam cezasını uygulamamış, nihayet 2001-2004 sürecinde AB Uyum paketi ve Kopenhag Kriterleri çerçevesinde, gerekli yasal düzenlemeler sonrası idam cezasını kaldırmıştır. Bu nedenle, 31 Mayıs-29 Haziran 1999 tarihleri arasında Ankara 2 No'lu Devlet Güvenlik

Mahkemesi'nde yargılaması yapılan ve hakkında idam cezası verilen, bu cezası 25 Kasım 1999'da Yargıtay 9. Ceza Dairesi tarafından onaylanan Öcalan'ın cezası infaz edilmemiştir (World Almanac & Book of Facts 2000, 1999:60). Öcalan'ın idam cezasının uygulanmamasına muhalefet eden tek parti Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olmuş, ancak uluslararası durum ve AB ve AİHM merkezli gelişmeler nedeniyle MHP bu konuda geri adım atmak zorunda kalmıştır (Gorvett (a), 2000:14). Öcalan, 1999 yılından beri İmralı Cezaevinde yatmaktadır (Economist, 5 Şubat 2000:50). İdam cezasının gerçekleşmesi halinde Türkiye'nin düşeceği durum, AB üyelik sürecini de çok olumsuz etkileyeceği öngörülebilir (Ulusoy, 1999:31-32). Öcalan'ın yakalanması sonrası PKK tarafından yapılan ateşkes çağrısı, Türkiye sınırları dışına çekilme ve politika değişikliği görüntüsü dönemin Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu tarafından "taktiksel bir hareket" olarak tanımlanmış ve sınır dışına çekilmek yerine silahlarını bırakıp teslim olmaları gerektiği vurgulanmıştır (Hürriyet, 4 Eylül 1999). Buna rağmen, Türk askeri yetkilileri TSK ile PKK arasındaki çatışmaların %90 oranında azaldığını da dile getirmişlerdir (Scott, 2000:5).

Bundan başka AB'nin *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı* (AGİT) gibi organları Türkiye'de yaşanan çatışma, cezaevi uygulamaları, yasaklamalar, göç ve köy boşaltmalar, vb. konularda, insan hakları ve demokrasi temelli bir izlemeye tabi tutmuştur. Yine bu dönem Türk dış politikasında PKK'nın yerine ilişkin yapılan bir değerlendirmeye göre, Türk-Rus ilişkilerinde Türkiye'nin PKK ile mücadelesi, Türkiye'nin Rusya'ya karşı izlediği dış politikada, özellikle Rus-Çeçen savaşı açısından, elini zayıflatmıştır. Rusya Türkiye'nin Çeçenistan politikasına müdahalesine karşın "Kürt" kartını etkin bir biçimde kullanmıştır. Bu durum özellikle 1995-1996 döneminde belirginleşmiştir (Olson, 1998).

Ancak tüm bunlara rağmen, PKK, faaliyetleri ile bir terör ve karmaşa ortamı ve

özellikle korku yaratmıştır. Örgüt, yasadışı para kaynaklarına (uyuşturucu, silah ve insan kaçakçılığı, vb.) sahip olmuş, kendisini desteklemedikleri gerekçesiyle, çoğunluğu kadın, çocuk ve yaşlı olan, pek çok masum sivili öldürmüştür. Bu da "geleneksel bir özgürlük hareketi" değil "bir suç örgütü" olduğu savını kuvvetlendirmektedir (Omestad ve diğerleri, 1999:40). 1988-1998 arasında dünya çapındaki terör örgütleri arasında, eylem açısından, üst sıralarda yer alan PKK, bazen ilan ettiği ateşkes çağrılarını da propaganda ve destek kazanma amaçlı olarak kullanmıştır. Faaliyetlerini anlatmak, militan veya maddi destek sağlamak ve propaganda yapmak için çok sayıda gazete, dergi, radyo ve televizyon doğrudan veya dolaylı olarak PKK tarafından kullanılmıştır⁴ (Denker, 1997:66-73).

Bu dönemde, PKK ile yine Güneydoğu Anadolu merkezli kurulan ve hem devletle ve hem de PKK ile mücadele eden *Hizbullah* terör örgütü arasında yoğun çatışmalar yaşanmıştır. Ortadoğu'nun bazı ülkelerinde de aynı isimle varlık gösteren bu örgütün Türkiye ayağı, 1979 yılında Diyarbakır'da kurulmuştur (O'Ballance, 1996:216). Radikal İslami bir rejimi Türkiye'de kurmayı hedefleyen bu örgüt, ağırlıklı olarak Kürtlerden oluşmuş, kendisine İran'ı model almıştır. Şii olmamakla beraber, Sünni-Şii ayrışmasını kuruluşundan bağımsız bir olgu olarak görmüştür. Üyeleri

⁴ Bu şekilde kullanılan yayınlar arasında Yeni Ülke, Özgür Gündem, Yeni Politika, Özgür Halk, Welat, Revşen, Devrimci Yurtsever Gençlik, Serxwebun (Almanya), Berxwedan (Almanya), Çandaşer (PKK Kampları), Feyka Kürdistan (Almanya), Revşen (Almanya), Feyka Info (Almanya), Kurdistan Report (Almanya), Dossier Du Kürdistan (Fransa), Kürdistan Resiste (İsviçre), Kürdistan Letter (Almanya), Kurden Prozesz Aktuel (Almanya), Kürdiches Information Blatt (Avusturya), L'avenir (Fransa), NYT PRA Kürdistan (Danimarka), Koerdistan (Hollanda), Voice of Kurdistan (İngiltere), Kurdistan Liberation (İngiltere), Voice of Kurdistan (Yunanistan), Riya Karker (Libya), Denge Arteşe Gele (İran), Savtul Kurdistan (Suriye), Denge Kürdistan (Lübnan), Serkevatin (Lübnan), Kovera Kurdistan (Lübnan), Denge Amed (Diyarbakır), Jina Serbilind (Almanya), Serhıldan (Almanya), Dilan (Diyarbakır), Qerina Berxwedan (Türkiye) ve MED TV (TV Kanalı) bulunmaktadır.

Güneydoğu Anadolu'nun köktenci tarikatlarına mensup olup, laik bir karakter taşıyan PKK'yı da ana düşman olarak kabul etmiştir (Gorvett (b), 2000:7). Hizbullah ve PKK ile bazı TSK mensupları arasındaki bazı ilişkiler olduğu da bu bağlamda yine bu dönemde dile getirilmiş ve tartışma konusu olmuştur. Bu bağlantıyı dile getirenler arasında Radikal gazetesi yazarı Haluk Şahin, TBMM Faili Meçhul Cinayetleri Araştırma Komisyonu eski başkanı Said Avundukluoğlu, Anavatan Partisi (ANAP) eski Genel Başkanı, eski Başbakan ve DSP-ANAP-MHP Koalisyonu Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz ile Evrensel gazetesi yazarı Ayhan Özgür bulunmaktadır. (Gorvett (b), 2000:8. Economist, 26 Şubat 2000).

PKK, Bülent Ecevit gibi siyasetçilerin düşündüğünün aksine, Güneydoğu Anadolu'nun feodal yapısının bir sonucu olmayıp, aksine bölgenin "geleneksel aşiret yapısı böyle milliyetçi bir örgüte" asla imkân yaratır görünmemektedir. Üstelik PKK'nın tüm faaliyetleri örgütün "laik ve modern ideolojik yapısını" göstermektedir. Bundan başka PKK gündemde kalışını "disiplin, şiddet ve silahlı mücadele ve Avrupa'da devam eden faaliyetleri" ile sağlamıştır (Yüksel, 1993:124-126). Bunun yanında PKK'nın, tüm terör ve şiddet eylemlerine rağmen, Kürt meselesinin geldiği nokta ve Türkiye'nin bu konuda izlediği politikadaki değişimlerde önemli bir rol oynadığı da bir gerçektir (Economist, 1999:40. Kotzias, 2000:194).

Türkiye'yi 1983-1993 yılları arasında yöneten ANAP'ın kurucusu, eski Başbakan ve 8. Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal (1927-1993) Kürt meselesinde önemli bir siyasi aktör olmuştur. Kürt meselesinde görece demokratik ve liberal bir çizgi izleyen Özal, bunun sonucunu da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan ciddi bir siyasi destek olarak görmüştür. Özal'ın bu meseledeki rolü çalışmamızda ayrıca detaylandırılmıştır.

Ancak Kürt meselesi, Türkiye düzeyinde ve siyasi arenada sıcak bir konu olarak tartışılmaya devam etmiştir. Örneğin Kürt meselesinde belirli bir hassasiyete sahip görünen *Sosyal Demokrat Halkçı Parti* (SHP) yedi milletvekilini 14-15 Ekim 1989 tarihlerinde Paris'te düzenlenen bir Kürt konferansına katıldıkları için, bir diğer milletvekilini de parti içtüzüğüne Kürtçe'ye tercümesinin yapılmasını istediği için SHP'den ihraç etmiştir (Keskin, 1996:60). Oysa Paris konferansına katılan milletvekillerinden olan İbrahim Aksoy'a göre Kürtlerin istediği tek şey varlıklarını korumak ve ülkelerinde yaşamaktır. Ortadoğu'da Kürt meselesinin adil ve demokratik çözümü olmaksızın bir barıştan söz edilemez (Aksoy, 1989:62).

1990lı yılların küresel ölçekli değişimlerinin ve Kuzey Irak ve Körfez bölgesindeki gelişmelerin bir sonucu olarak, Türkiye Nisan 1991'de Kürtçe üzerindeki yasağı kaldırmıştır. Yine bu dönemde I. Körfez Savaşı sonrası Irak'ın kuzeyinde Kürtlerin bağımsızlık girişimi sonuçsuz kalmış, 1988 yılında Irak devlet başkanı Saddam Hüseyin'in emriyle Halepçe kentindeki Kürt nüfusa karşı düzenlenen kimyasal silah saldırısında 5000 masum sivil hayatını kaybetmiştir. Bu da katliam korkusu ile 2 milyondan fazla Kürt sivilin İran ve Türkiye'ye sığınmasına yol açmıştır. (Yıldız, 2005:9. Milliyet, 16 Mart 2016. Mart 1988 dönemi gazeteleri). Bu bölgedeki iki politik figür olan Mesut Barzani ve Celal Talabani Kürt meselesinin bu aşamasından itibaren uluslararası siyasette gündeme gelmeye başlamışlardır. Bu dönemde Mesut Barzani *Kürdistan Demokratik Partisi*'nin, Celal Talabani ise *Kürdistan Yurtseverler Birliği*'nin liderliğini üstlenmişlerdir. Kimi zaman kendi aralarında kimi zaman da Saddam Hüseyin'e karşı savaşmışlardır (Scott, 1999:s.10). Türkiye tarafından kendilerine sağlanan pasaportla bölgesel ve uluslararası seyahat imkânı bulan bu kişilerden Talabani, Saddam Hüseyin

rejiminin 2003'te devrilmesi sonrası Irak Cumhurbaşkanlığı (2005-2014) yapmıştır. Barzani ise Haziran 2005'te kurulan Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin başkanlığı görevini sürdürmektedir (Çandar, 2013:59-72. Walker, 2013:223-237).

7 Haziran 1990'da kurulan *Halkın Emek Partisi* (HEP) 1991 Genel Seçimleri sırasında SHP Genel Başkanı olan Erdal İnönü ile varılan mutabakat sonrası, TBMM'ye SHP listelerinden 22 milletvekili ile girmiştir. Ancak iki parti arasındaki, Kürt meselesinin çözümüne dönük bu girişim TBMM'deki yeni yasama dönemi açılışı sırasındaki "yemin krizi" ile sonuçsuz kalmıştır. 6 Kasım 1991 günü TBMM'de yapılan yemin töreni sırasında HEP mensubu milletvekilleri Hatip Dicle ve Leyla Zana, yemin metnini okumaları sırasında bir krize yol açmışlardır. Üzerlerinde bu dönemde PKK'ya atfedilen renkler taşımaları, metni eksik okumaları, yemin metninden sonra Kürtçe konuşmaları veya Anayasal zorunluluktan dolayı bu metne uyduklarını söylemeleri yoğun tepkilere yol açmıştır. Sonunda yeminler tamamlanmış, ancak SHP ile HEP arasındaki mutabakat bozulmuş ve 1992 Nevruz olayları sonrası HEP kapatılmıştır (Yemin törenine ilişkin detaylar için Bkz. Milliyet, 7 Kasım 1991). Yaşanan olaylar sonrası HEP'li vekiller SHP'den istifa etmek durumunda kalmışlardır (O'Ballance, 1996:209). Şubat 1992'de TBMM'nin Kürt kökenli 49 üyesinin Güneydoğu'da reformlar yapılması talebine, *Doğru Yol Partisi* (DYP) Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel'in bu konuda bir takım vaatlerine ve Mart 1992'de "Kürt realitesini" tanıdığını söylemesine (Turkish Daily News, 18 Mart 1992) rağmen çözümsüzlük ortamı devam etmiştir. HEP'in kapatılması durumu ortaya çıkınca bu kez Mahmut Alnak liderliğinde 25 milletvekili tarafından *Özgürlük ve Demokrasi Partisi* (ÖZDEP) 25 Haziran 1992'de kurulmuştur. Daha önce sözü edildiği üzere 1992 yılı Nevruz olayları sırasında yaşanan gösteri, çatışma ve ölüm olayları ile yurt dışındaki

bazı Türk temsilcilikleri (Bonn, Cenevre, Lahey, Londra, Oslo ve Stockholm, vb.) önünde yapılan protesto gösterileri ve Ocak 1993'te Brüksel'de Kürt göstericilerin açlık grevine başlamaları durumu daha karmaşık hale getirmiştir. Nisan 1993'te Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümü sonrası yaşanan hükümet değişikliği ile göreve gelen Tansu Çiller'in "Bask tipi" çözüm girişimi askeri tedbirleri öne çıkarmış ve Kürt meselesi daha da içinden çıkılmaz bir duruma gelmiştir. Ahmet Türk liderliğindeki HEP'in 14 Temmuz 1993'te *Anayasa Mahkemesi* (AYM) kararıyla⁵ kapatılmıştır. 7 Mayıs 1993'te ise bu kez Yaşar Kaya liderliğinde *Demokrasi Partisi* (DEP) kurulmuş, ÖZDEP bu partiye katılmış ve DEP, TBMM'de 17 sandalye ile temsil imkânı bulmuştur. Ancak, DEP'in de, HEP gibi PKK ile işbirliği içinde olduğu vb. iddialar devam etmiş, Temmuz 1993'te DEP milletvekili Mehmet Sincar Batman'da uğradığı silahlı saldırı sonucu hayatını kaybetmiştir. Olayla ilgili olarak, yetkililer Hizbullah'ı suçlarken, PKK olaydan Ankara'yı sorumlu tutmuştur. Yaşar Kaya 16 Eylül 1993'te "bölücülük propagandası yapmak" suçundan tutuklanmış, Hatip Dicle 12 Aralık 1993'te yeni genel başkan olmuştur (O'Ballance, 1996:218-228). Yaşanan bu olaylar sonrası DEP de selefleri gibi AYM tarafından 14 Şubat 1994'te verilen bir kararla⁶ (, PKK ile ilişkisi olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra 13 DEP milletvekilinin dokunulmazlıkları kaldırılmış, bazı DEP milletvekilleri tutuklanmıştır. HEP'li milletvekili Orhan Doğan'ın TBMM çıkışında sivil polisler tarafından derdest edilip götürülmesi hem Kürt meselesi hem Türk siyaseti açısından ulusal ve uluslararası düzeyde farklı tepkilere yol açmıştır. Bazı milletvekilleri, örneğin Ali Yiğit, Mahmut Uyanık, Remzi Kartal, Zübeyir Aydar yurt dışına kaçmıştır. Bu dönemde kurulan Kürt

⁵ AYM Karar No: 1993/1, Tarih: 14.07.1993. Resmi Gazete: 18.08.1993 / 21672.

⁶ AYM Karar No: 1994/2, Tarih: 16.06.1994. Resmi Gazete: 30.06.1994 / 21976)

siyaseti merkezli diğer iki partiden biri *Halkın Demokrasi Partisi* (HADEP)'dir. HADEP 11 Mayıs 1994'te kurulmuş, seleflerinin aksine, parti mensupları anayasal hükümler veya yasalara aykırı söz ve eylemlerden kaçınma gayretinde olmuşlardır. Parti, Kürt meselesi açısından özgürlükçü bir Anayasa yapılması çağrısında bulunmuştur (Turkish Daily News, 11 Mart 1995). Diğer bir parti ise *Özgürlük ve Emek Partisi* (ÖZEP) olmuştur. ÖZEP, 25 Haziran 1992'de kurulmuş ve kuruluşun hemen ardından, 4 Temmuz 1992'de HEP'e katılmıştır. HADEP seleflerinin ardından siyasi arenada mücadele ederken yaşanan bir olay dikkat çekicidir. HADEP'in 1996 yılındaki parti kongresinde PKK ve Öcalan yanlısı slogan ve gösteriler ile salonda asılı Türk bayrağının indirilmesi üzerine ortaya çıkan yoğun tepki üzerine DGM savcılığı tarafından soruşturma başlatılmıştır (Milliyet, 24 Haziran 1996). Genel Başkan tepkileri azaltmak için partiden istifa etmiş, Ahmet Demir partinin 8 Eylül 1999 tarihli olağanüstü kongrede yeni genel başkanı olarak seçilmiştir. ÖZEP ise siyasi arenada çok varlık gösterememiştir. Bu arada 19 Ekim 1992'de Mevlüt İlik tarafından kurulmuş olan ÖZDEP, 30 Nisan 1993'te kapatılmadan kısa bir süre önce kendini feshetmiştir. Ancak 14 Şubat 1994'te alınan AYM kararıyla, kapatılan Kürt siyaseti merkezli partiler arasına katılmıştır (Karar No: 1993/2, Tarih: 23.11.1993, Resmi Gazete: 14.02.1994 / 21849).

KÜRT MESELESİNDE RESMİ GÖRÜŞÜN GELİŞİMİ

Bu meselede resmi görüş, istisnai yaklaşım veya dönemler hariç, sorunun bir güvenlik sorunu olduğu, iç ve dış çeşitli sebep veya failleri olduğu ve ancak askeri/güvenlikçi tedbirler ile çözümleneceği şeklinde gelişmiştir. Resmi görüşün şimdiye kadar çeşitli yansıma biçimleri ortaya çıkmış, bu yaklaşımların Ankara hükümetlerinin, değişen koşullar ve konuya bakış açısına paralel

bir çizgi izlediği görülmüştür. Bu yaklaşımların detaylarına bakmak meselenin çözüm önerilerinin de daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır (Kürt meselesinde resmi görüşün gelişiminin çalışmamıza da temel oluşturan detaylı bir değerlendirmesi için Bkz. Yeğen, 1999).

1. Kimliğin İnkârı ve Kürt Meselesi

Kürt meselesinde ortaya çıkan ilk yaklaşım bu olmuştur. Kendal Nezan'a göre, Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal ile Kürt aşiretler arasında bir anlaşma yapılmış, Kürt bölgelerinden bu mücadeleye asker toplanmıştır (Nezan, 1989:39). Milli Mücadele'nin sürükleyici gücü olan *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* (ARMH-C) programının ilk maddesinde fark gözetmeksizin, toplumun tüm kesimlerini tanımış ve herhangi bir etnik kimliğe vurgu yapmamıştır. Ne ARMH-C ve ne de TBMM etnik bir kimliğe atıfta bulunmamış, ARMH-C'nin "coğrafi" kimliğini "İslami" kimliği tamamlamış ve bu da tüm etnik unsurları bir çatı altında toplamıştır. Bundan başka Mustafa Kemal'in TBMM gizli oturum konuşmaları, Amasya Protokolü'nün ilk maddesi, Lozan görüşmeleri sırasında Türk tarafının Musul'a ilişkin görüşlerinde de bu durum devam etmiştir (Keskin, 1996:52, 84-85).

1922-1924 sürecinde, Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesini takiben önce Saltanat, ardından da Hilafet kaldırılmış, Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve yeni devletin ilk Anayasası Türk kimliğine atıfla ve diğer etnik kimlikleri söylemeden kaleme alınmıştır. Anayasanın ilgili maddeleri bu vurguyu haizdir. Bahsekonu maddeler 1924 Anayasası'nın 11, 12 ve 88. Maddeleridir⁷ (Gözübü-

⁷ **Madde 11.** Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebus intihap edilmek salâhiyetini haizdir. **Madde 12.** Ecnebi hizmeti resmîyesinde bulunanlar, mücazâtı terhibiye veya sirkât, sahtekârlık, dolandırıcılık, emniyeti suüstimal, hileli iflâs cürümlerinden biriyle mahkûm olanlar, mahcurlar, tâbiyeti ecnebiye iddiasında bulunanlar, hukuku medeniyeden iskat edilmiş olanlar, Türkçe okuyup yazmak bilmiyenler mebus intihap olunamazlar.

yük, 2002:67-92). Bu durum, toplumun Türk kimliğine sahip olmayan unsurları için büyük bir hayal kırıklığı yaratırken, Meclis'in kendi etnik kimliğini "unutmak, ertelemek ve iptal etmek" şartıyla herkese açık olduğu ve Kürtlerin "Kürt oldukları için değil, Türk olmadıkları için" Meclis dışında kaldıkları söylemi de dile getirilmiştir (Yeğen, 1999:120). 1930'lar boyunca devam eden bu algı Türk olmayan unsurların açıkça dile getirilmesi veya kamusal alanda öne çıkmasına izin vermemiş, Kürtlerin ise "dağ Türkleri" olarak tanımlanması devam etmiştir. 1945 sonrası dönemde ise Kürt kökenli eşraf yeni rejimle entegre olmuş ya da kaybolup gitmiştir. 1961 Anayasası 4. Maddede egemenliğin sadece "Türk milletine ait" olduğunu kaydederek bu vurguyu güçlendirmiştir⁸ (TBMM, 27.03.2016). 1982 Anayasası ise bu vurguyu yinelemiş, bunun üzerine bir de Türkçe dışındaki dillerde eğitim, öğretim ve yayın yapılamayacağını vurgulayarak resmi görüşü daha da kuvvetlendirmiştir⁹ (TBMM, 27.03.2016).

Madde 88. Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla (Türk) itlak olunur. Türkiye'de veya hariçte bir Türk babanın sulbünden doğan veyahut Türkiye'de mütemekkin bir ecebi babanın sulbünden Türkiye'de doğup da memleket dâhilinde ikamet ve sinni rüşte vusulünde resmen Türklüğü ihtiyar eden veyahut Vatandaşlık Kanunu mucibince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür. Türklük sıfatı kanunen muayyen olan ahvalde izale edilir.

⁸ **Madde 4.** Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletindir. Millet, egemenliğini, Anayasanın oyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır. Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz.

⁹ **Madde 42.** Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz. Öğrenim hakkının kapsamı kanunla tespit edilir ve düzenlenir. Eğitim ve Öğretim, Atatürk İlkeleri ve inkılâpları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz. Eğitim ve öğretim hürriyeti, Anayasaya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz. (...) Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilmez. Eğitim ve öğretim kurumlarında okutulacak yabancı diller ile yabancı dille eğitim ve öğretim yapan okulların tâbi olacağı esaslar kanunla düzenlenir. Milletlerarası antlaşma hükümleri saklıdır. Madde 66- Türk Devletine

Görüldüğü üzere resmi görüş uzunca bir süre Kürt kimliğini inkâr ederek veya görmezden gelerek konuya yaklaşmış; protesto veya isyan halinde ise sert tedbirlere başvurulmuştur. 1990'lı yıllarda *Olağanüstü Hal Bölge Valiliği* kurulması, *Koruculuk Sistemi* oluşturulması ve benzeri uygulamalar Kürt meselesini daha da karmaşık hale getirmiştir. Bundan başka siyasi, toplumsal veya yasal uygulama ve düzenlemeler farklı etnik kimliklerin varlığını sürdürmesini zorlaştırmış, Türk hukuk sistemindeki kimi destekleyici düzenlemeler de bu durumu pekiştirmiştir.¹⁰ Kürtçe üzerindeki yasağın uygulanması, özellikle askeri rejim dönemlerinde yoğunlaşmış, 1960'tan sonra Türkçe konuşma kampanyaları düzenlenirken, 1980 darbesinden sonra cezaevindeki mahkûmların, aile veya ziyaretçileriyle görüşmeleri esnasında ana dillerinde konuşmalarına izin verilmemiştir. 2932 Sayılı Türkçeden Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun ile Türkçe dışındaki yayın yapılmasına izin verilmemesi, köy isimlerinin değiştirilmesi veya çocuklara Kürtçe isim verilmesinin engellenmesi, bu dönem dışlayıcı yaklaşımının Kürt kimliğine yönelik tutumunu da yansıtmıştır. Resmi görüşün inkâr boyutu askeri rejim döneminde kimi kurumsal uygulamalarla daha da artmıştır. Bu bağlamda Genelkurmay Başkanlığı ve

vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür. Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir. Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir. Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz. Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz. Madde 70- Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir. Hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemez.

¹⁰ Örneğin 3713 Sayılı *Terörle Mücadele Kanunu*'nun (TMK) çeşitli maddeleri, 2935 Sayılı *Olağanüstü Hal Kanunu*, 2820 Sayılı *Siyasi Partiler Kanunu*'nun 81/a maddesi, 1982 Anayasası'nın 81/c, 26, 28, 42. Maddeleri Kürt etnik kimliğine herhangi bir atıfta bulunmamakta ve aksi davranışların şiddetle cezalandırılmasını öngörmüştür.

Milli Güvenlik Kurulu önemli bir yer işgal etmişler, askeri operasyon bütçeleri, köy koruculuğu bütçesi Türk ekonomisine oldukça ağır bir yük getirmiştir.

İnkâr politikasının yaşanan gelişmelerle paralel olarak Türk dış politikasında da önemli yansımaları olmuştur. Bunun sebebi Kürtlere verilecek yerel özerkliğin devletin bütünlüğünü parçalaması korkusu olsa gerektir (Economist, 15 Ocak 2000, s.3-4.). Ancak Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ile değişen bölge ve dünya koşullarıyla beraber insan hakları ve demokratikleşme önem kazanmıştır. Bu da Türkiye'nin ABD, AB ve diğer uluslararası aktörlerle ilişkilerinde Kürt meselesindeki resmi görüşün tutum veya içerik değiştirmesine yol açmıştır.

2. İrticai Bir Olay Olarak Kürt Meselesi

Cumhuriyetin henüz kurulduğu dönemde, detayları yukarıda verildiği üzere, Şeyh Said İsyanı'nın patlak vermesi, yeni rejim için saltanat ve hilafeti geri getirmek çabası, bir karşı-devrim girişimi ve "yıkılmış olan eski rejimin kalıntıları" olarak kabul edilmiş, dolayısıyla tamamen yok edilmesi gerektiği düşünülmüştür (Yeğen, 1999:133). Oysa Cumhuriyet devrimleri "geleneksel dindar bir toplumu modern bir millet ve devlete dönüştürmek" için öngörülmüş yasal ve toplumsal düzenlemeleri içermektedir. Daha önce ifade edildiği üzere bu isyan, hem İslami hem etnik unsurları haizdir.

İsyanın planlayıcısı olan ve 1923'te kurulan *Azadî* adlı örgüt hazırlıklarını sürdürürken örgütün kurucuları arasında eski Osmanlı subaylarından olan Halid Bey ve Yusuf Ziya gibi isimler de bulunmaktadır. 1924'teki ilk kongrede isyan kararı alınmış, Kürt aşiretleri ise Şeyh Said tarafından ikna edilmiştir. İsyanın lider kadrosu İngiliz, Fransız ve Rusların desteğini almayı ümit ederken, *Azadî*, Kürt eşrafının zorunlu göçe tabi tutulmasını ve Kürtçe yaşağını ayaklanmanın gerekçesi olarak kullanmıştır.

Somut bir plan olmadığı halde, isyancılar harekete destek verecek mühim isimlere güvenmişlerdir (Bruinessen (a), 1978:348-350). Şeyh Said, büyük babasının mezarını ziyaret amacıyla Hınıs'tan Palu'ya giderken (13 Şubat 1925), Ergani'ye bağlı Piran köyünde mola vermiş, bu arada konvooya bazı kanun kaçakları karışmışlardır. Güvenlik kuvvetlerinin bu kişilerin kendilerine teslim edilmesi talebine, Şey Said'in, Anadolu kadim kültürünün bir gereği olarak, kendisinin ayrılmasından sonra kaçakların iade edileceği cevabı verilmiştir. Eğil Jandarma Komutanı'nın iadede ısrar etmesi ve ret cevabı alması üzerine silahlı bir çatışma meydana gelmiş, kısa bir süre sonra Palu, Darahini, Hani, Lice, Çabakçur (Bingöl) ve Elazığ'ın yönetimi isyancıların kontrolüne geçmiştir. Tarık Ziya Ekinci'ye göre, isyanın bastırılması sırasında, bölgede başka bir sorun olmasını istemeyen İngiltere Ankara'ya destek vermiştir. Fransa da güney demiryolu ağının kullanılmasına isyanın bastırılması için izin vermiştir. Yine Ekinci'ye göre, böyle bir olayın yaşanması ve isyanın bastırılmasından sonra ortaya çıkan atmosfer, Ankara için devrimlerin tamamlanmasına da imkân sağlamıştır (Ekinci, 1997:157). Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Atatürk tarafından İsmet İnönü Başbakanlık görevine getirilmiş, sonrasında TBMM'de Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmış diğer bazı tedbir alınmıştır. Suriye'deki Fransız yönetiminin desteğiyle bölge Türk uçaklarınca bombardıman edilmiş, demiryoluyla bölgeye taşınan yaklaşık 35.000 asker isyancıları Genç-Lice-Çabakçur üçgeninde sıkıştırmış ve isyan böylece sona erdirilmiştir. İstiklal Mahkemeleri'nin yaptığı yargılamalar sonucu Şeyh Said ve 47 isyan yöneticisi 4 Eylül 1925'te idam edilmiştir. TCF'nin kapatılması ve isyanın bastırılması ile dini ve aşiret temelli bir kalkışma daha sona ermiştir (Bruinessen (a), 1978:359-360).

Bu gerici kalkışma sonrası Ankara, daha yoğun tedbirler alarak, sorunun

çözümünü öngörmüştür. Bu çerçevede, başlangıçta “Çok Gizli” ibaresini taşıyan, ancak daha sonra kamuoyuyla paylaşılan *Şark Islahat Planı Kararnamesi* (24.09.1925) yayınlanmıştır. Plan çerçevesinde Kürt nüfusun artışının dengelenmesi¹¹ öngörülmüştür. Dönemin İçişleri Bakanı Cemil Ubaydin tarafından yapılan basın toplantısında detayları ortaya çıkan plana göre, Doğu’daki idari yapının değiştirilmesine, Doğu illerine yüksek yetkili valiler atanması, adli makamların yeniden düzenlenmesi, ortaokul seviyesinde Türk ortaokulları açılması, aşiretlerin uygun yerlere yerleştirilmesi ve feodal ilişkilerin sona erdirilmesi kararlaştırılmıştır (Ekinci, 1997:160).

Şeyh Said İsyanı ve benzeri kalkışmalarla bağlantılı olarak, Kürt meselesinin irticai bir mesele olarak algılanması durumu bir süre daha devam etmiş, zaman içinde değişen koşullarla beraber bu yaklaşım da değişmeye başlamıştır (Kürt meselesinin İslami arka planını ve tarihsel sürecini bu açıdan değerlendiren bir çalışma için Bkz. Tan:2011).

3. Aşiretlerin ve Asilerin Direnişi Olarak Kürt Meselesi

Kürt meselesindeki diğer bir yaklaşım konunun aşiretler veya asiler eliyle başlatılan bir direniş olduğu şeklinde algılanmasıyla ortaya çıkmıştır. 1930’lar ile beraber gelişen bu yaklaşıma göre, merkezi otoriteye karşı Doğu illerinde altyapı eksiklikleri nedeniyle bir sorun ortaya çıkmıştır. Bu fikri savunanlara göre, 1925 ve 1930 isyanlarının da gösterdiği gibi, bölgenin modernlik-öncesi toplulukları, modernlik ve medeniyeti hedefleyen merkezi yönetime karşı gelmişlerdir. 1934 İskân Kanunu da tam bu sebeple uygulamaya konulmuş, kanun hükümete siyasi gerekliliklere uygun olarak ülkenin demografik yapısını “düzenleme ve düzeltme” yetkisi vermiştir (Ekinci, 1997:137).

1937 Dersim İsyanı da, aynı şekilde bölgenin ve devletin modernleşmesine karşı bir hareket olarak görülmüştür. İnönü’ye göre modernleşmek dışında bir seçenek söz konusu değildir. Reşat Hallı’ya göre, direniş gösterenler Kürtler değil, ama “(Kürt) aşiretleri, (Kürt) gelenekleri, (Kürt) şeyhleri ve modernlik öncesi zamanların tüm diğer sorunları” olmuştur (Ekinci, 1997:143). Nitekim Ağrı ve Dersim isyanlarına dair haberleri paylaşan dönem basınında “asilerin bombalandığı” (Cumhuriyet, 09.07.1930), “İran’dan gelen şakilere karşı halkın bizzat savaştığı” (Cumhuriyet, 13.07.1930) veya “bu bölgenin [Tunceli] kesinlikle medenileştirileceği” (Cumhuriyet, 16.06.1937) haberleri verilmiştir. Dersim isyanı liderinin bir “eşkiya lideri” olarak adlandırılmış olması da bu görüşün bir yansımasıdır. Benzer şekilde PKK eylemleri başladığında da olayın “birkaç eşkiya bozuntusu” tarafından yapıldığı söylenmiştir. Olaylar sırasında bazı aşiretlerden bahsedilirken, etnik kimlik yerine isim kullanılması, örneğin “Kürt” demek yerine “Haydaranlı” denilmesi de bu görüşün bir yansıması olmuştur. Devlet yetkililerine göre, “eşkiyaya eşkiya demek yeterlidir” (Yeğen, 1999:149).

1990lar ile bu görüş te değişmeye başlamıştır. Bununla beraber Bülent Ecevit gibi siyasetçiler sorunun bölgenin feodal yapısından kaynaklandığında ısrar etmişlerdir. Bu bağlamda kendisiyle yapılan bir görüşmede, bir başka görüşü dile getiren Suat İlhan’a göre¹² mesele daha dikkatli şekilde ele alınmalıdır¹³. İlhan, Fransız İhtilali sırasında yok edilen aşiretlerin yapısıyla Türkiye’dekilerin farklı olduğunu ve birbirine karıştırılmaması gerektiğini dile getirmiştir. Türkiye’de aşiret-

¹¹ Madde 9. Farklı zamanlardaki isyanlara katılanların Doğu’dan Batı’ya nakli ve Kürtçe’nin yasaklanması
Madde 41. Kürtçe’nin tüm kamusal alanlarda kullanılmasının yasaklanması.

¹² Korgeneral (E) Suat İlhan, eğitimi sonrası Bükreş’te askeri ataşelik yapmış, Kara Harp Akademisi bünyesinde dersler vermiştir. İlhan, TSK’da istihbarat birimlerinde çalışmış ve Güneydoğu Anadolu’da uzun süre görev yapmıştır. Kendisi Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu’nun da kurucu başkanıdır (AYK Veri Tabanı, 29.02.2016).

¹³ Suat İlhan ile bu görüşme M. A. Kışlalı tarafından Haziran 1995’te gerçekleştirilmiştir.

lerin büyük ailelerden mürekkep olduğunu, iyi yönlerinin bulunduğunu ama durumun suiistimale açık olduğunu belirten İlhan, mevcut aşiret ve ağa otoritesinin önce devletle yer değiştirmesi gerektiğini, ardından da, uzun vadede devletin toplumsal kurumların yerleşmesi gerektiğini ifade etmiştir. İlhan mevcut otorite yeni bir otorite getirmeden ortadan kaldırırsa anarşi ve ardından terörün ortaya çıkacağını söylemiştir. İlhan, devletin varlık ve etkinliğinin sorunun çözümünü kolaylaştıracağını da vurgulamıştır. İlhan, son olarak, bölge halkının kalpten sevmeye değer olduğunu da dile getirmiştir (Kışlalı, 1996:249).

4. Dış Güçlerin / Yabancı Devletlerin Bir Oyunu Olarak Kürt Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesinden bu yana özellikle ifade edilen ve ülkede meydana gelen kötü gelişmelerin hep dış güçlerin veya yabancı devletlerin bir oyunu olduğu gibi bir düşünce mevcut olmuştur. Bu görüş, Anadolu'nun işgali sonrası daha da fazla taraftar bulmuş, zaferin kazanılıp Cumhuriyet'in kurulması bile durumu değiştirmemiştir. Her kötü işte dış güçlerin payı olduğu fikri, Kürt meselesi 1930'larda yoğunluk kazanınca yine gündeme gelmiştir. Özellikle Şeyh Said İsyanı sırasında İngilizlerin durumu ve olaya katkıları konusu çok tartışılmıştır. Bu görüşü savunanlara göre, dış güçlerin Türkiye'ye Kürt meselesi ile ilgili müdahalesi üç döneme ayrılmıştır. İlk dönemde (1920-1945), emperyalizm şeyhleri ve aşiretleri kullanılmış, bu da isyanları, karşı-devrim girişimlerini ve irticayı doğurmuştur. Soğuk Savaş döneminde (1945-1990), Kürt meselesini provoke eden ve devam etmesine sebep olan Komünizm olmuştur. Nihayet, son olarak 1990 ile başlayan Soğuk Savaş Sonrası dönemde, biçimi ve yöntemleri değişse de hala tahrik ve müdahale devam etmektedir.

Detayları daha önce paylaşılan Şeyh Said İsyanı, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın olayla ilgili söylem ve eylemlerine bakıldığında, yine dış güçlerin meselenin

büyümesindeki katkısına örnek olarak gösterilmiştir. Ruslar İngilizleri isyana destek vermekle suçlamış, her ne kadar isyan bölgedeki Türk pozisyonunu zayıflatmışsa da, İngilizlerin isyandaki rolü kesin olarak ortaya konamamıştır (Jwadih, 1999:397-408). Soğuk Savaş döneminde (1945-1990) ABD liderliğindeki Batı blokunda yer alan Türkiye, Marshall Yardımı vb. kanallarla bu ilişkisini ve ABD'ye olan yakınlığını artırırken SSCB ve Doğu Bloku ile mesafesi açılmıştır. Bunun bir sonucu olarak, Sovyet Rusya ve müttefikleri Batı dünyasının demokratik rejimlerine karşı kötü eylemleri ve karışıklıkları desteklemekle itham edilir olmuşlardır. Hemen her güvenlik olayında Komünistler suçlanmış ve kovuşturmaya uğramışlardır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri olan 6/7 Eylül Olayları sırasında yaşananların bir "komünist tertibi" olduğu hem dönemin hükümeti hem de kamuoyu tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Bu bağlamda Kürt meselesi de, Komünist ideolojinin aracı haline gelmiş Türk veya Kürt aydınların yarattığı veya büyüttüğü bir sorun olarak algılanmıştır. Özellikle 1970-1980 arası dönemde Solcu gruplarla PKK vb. Kürt örgüt ve grupları arasındaki işbirliği ve ilişkiler ağı bu görüşü daha da kuvvetlendiren bir unsur olmuştur. Ancak soğuk savaşın sona ermesi, Doğu blokunda meydana gelen değişimler bu görüşün de dönüşüme uğramasına yol açmıştır. Buna rağmen, resmi görüş, "Kürt realitesini" tanımış olsa da, Türk siyasetinde ve TSK içindeki "şahinler", olayı yine de bir "güvenlik sorunu" olarak görmüştür. Yeni dönemde yabancı müdahalesinin STK'lar ve insan hakları alanında çalışan örgütler eliyle yapıldığı bu kapsamda dile getirilmiştir. Mehmet Ali Kışlalı'nın, yukarıda belirtildiği üzere, Haziran 1995'te Suat İlhan ve OHAL Valiliği yapmış olan Ünal Erkan ile 1993'te yaptığı görüşmelerde, her iki isim de dış güçlerin – batılı devletlerin – desteğinin meselenin büyümesinde etkin güç olarak

ifade etmişlerdir. Tabii meselenin bir güvenlik sorunu olarak algılanması yeni bir görüşü de ortaya çıkarmıştır.

5. Kürtlerin Kırmızı – yani düşman – Kuvvetler Olarak Algılanması

İlk kez, 1989 yılında, dönemin Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay, TSK ile PKK arasındaki mücadeleyi, “iki düşman kuvveti arasındaki savaş” olarak tanımlamıştır (Kışlalı, 1996:216-217. Cumhuriyet, 18 Ağustos 1989). Bu dönem PKK ile mücadelede en önemli aktör olan TSK’nın başındaki bir yetkilinin bu sözleri, önce çok dikkat çekmemişse de, zaman içinde bölge halkının da PKK’ya destek verdiği fikri yaygınlaştıkça (Hürriyet, 20 Ağustos 1989), “düşman kuvvetleri” görüşü özellikle askeri yetkililerin açıklamalarıyla daha da sık dillendirilir olmuştur. Örneğin dönemin Hakkâri Tugay Komutanı Altay Tokat, hükümetin İstanbul’da uyguladığı hukuku bölgede de uyguladığını, oysa sorunun tıpkı “güneydeki komşumuz gibi” tek bir operasyonla çözülebileceğini, bu durumda burada değil insan kalmasını, “ot bile yetişmeyeceğini” belirterek bu yaklaşımın çarpıcı bir örneğini sergilemiştir (Milliyet, 13 Ağustos 1989).

Bu yaklaşımın aslında Cumhuriyet’in ilk yıllarında da kısmen bir yansıması olduğu ve bu yansımanın 1990larda tekrar ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1930 Ağrı İsyanı sırasında, güvenlik kuvvetlerine karşı direnenlerin köylerinin yakılması, hayvanlarının müsadere edilmesinden, kaçmaları durumunda ise yakalanıp yok edileceklerinden bahsedilmiştir. Dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak’ın Başbakanlık makamına gönderdiği 18 Eylül 1930 tarihli raporda, Erzincan’a bağlı Aşkırık, Gurk, Dağbey ve Haryi’nin cezalandırma amaçlı olarak, boşaltılması, nakledilmesi ve uygun bir tutum olarak, bu köylerin Hava Kuvvetleri tarafından bombalanmasının iyi olacağı yönünde tavsiyede bulunulmuştur (Yeğen, 1999:154-158). Benzer şekilde, Şey Said İsyanı sırasında, bir gazetenin “Türk süngüsünün olduğu yerde Kürt meselesinden

söz edilemeyeceği” vurgusu bu yaklaşımın bir sonucu olsa gerektir (Vakit, 5 Mayıs 1925). 1979 yılında dönemin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren komutasında Hakkâri’de yapılan askeri bir tatbikatta, aralarında sivil kıyafetli kişilerin de bulunduğu büyük bir askeri birliğin, 5000 kişinin yaşadığı bir yerleşim birimini kısa bir sürede kontrol altına alması, “yerli halka merkezi hükümete itaat etmemenin sonuçlarını göstermek” için bir gösteriye dönüşmüştür (Yeğen, 1999:157). Bu da bahse konu anlayışın bir devamı olup, konuyla ilgili bir değerlendirmeye göre, böyle bir operasyona hiçbir demokratik ülkede denk gelmek mümkün değildir (Ekinci, 1997:184). Bu ve benzeri durumlara ilişkin olarak David Fromkin ise şu değerlendirmede bulunmaktadır (Fromkin, 2000:19):

“Türk ordusu ‘görevine sadık kalmış, kurucusuna [yani Atatürk’e] güç ve sınırlılık anlamında benzerlik göstermiştir. Bir ulus-devlette büyük bir azınlıkla, yani Türkiye Cumhuriyeti’nde Kürtlerle ne yapacağını (...) seküler dünyanın mantıksal değerlerini dindar yığınlara nasıl aşılacağını, diğer bir deyişle Sezar’ın hakkını Sezar’a nasıl teslim edeceğini bilmemektedir.’ Çünkü bunu Atatürk te bilmemekteydi.”

Kürtleri “düşman kuvveti” olarak görme düşüncesi zaman içinde etkisini kaybetmek durumunda kalmıştır. Değişen dünya ve ülke koşulları bu yaklaşımın ekonomik kaygılar ve hedefler çerçevesinde yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Artık yeni mesele Türkiye’nin her bölgesinin olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin de ekonomik kalkınmasının sağlanması olmuştur.

6. Ekonomik Entegrasyon veya Bölgesel Geri Kalmışlık Meselesi

1950'li yıllar Türkiye'de bir yandan çok partili hayatın yeni bir aşamasını getirmişken, Kürt meselesinde de yeni bir yaklaşıma yol açmıştır. 1950 öncesinde mesele, askeri ve siyasi entegrasyon sorunu olarak kabul edilmiştir (Yeğen, 1999:159-170). Örneğin, 1923-1944 arasında Genelkurmay Başkanlığı yapmış olan Fevzi Çakmak'ın, Türkiye'nin sınır bölgelerinde yer alan illerde pek çok yatırım projesine "güvenlik gerekçesi" ile izin vermemiş olması (Sönmez, 1992:40), Doğu Anadolu'nun ekonomik kalkınmasında TSK'nın bu dönemki rolünü gözler önüne sermektedir.

Kürt meselesi, adlandırma ilk kez CHP hükümetleri döneminde yapılmışsa da, Adnan Menderes liderliğindeki DP ile beraber, en azından başlangıç için, "bölgesel geri kalmışlık" olarak ele alınmıştır. Süleyman Demirel hükümetleri döneminde daha popüler bir yaklaşımla meseleye bakılmış, İkinci Ecevit Hükümeti ise (21 Haziran – 21 Temmuz 1977) bu olayın "ihmal edilmiş bölge" durumu olduğunu savunmuştur. Turgut Özal hükümetleri ise, yeni bir kavram olarak, "kalkınmada öncelikli bölge" deyimini kullanmıştır.

Askeri darbe ile sonlandırılmasına rağmen, DP döneminde gelişme gösteren bu yaklaşım, 1961 Anayasası ile ekonomik entegrasyon sürecini de beraberinde getirmiştir. Örneğin 1965 yılında kurulan AP hükümeti programında "bölgeler arası farklılıkları ortadan kaldırmak (...) özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ile diğer bölgeler arasındaki eşitsizliği gidermek" vurgusu yapılmıştır (Yeğen, 1999:163). Bahse konu programda bu yaklaşımın detayları şu şekilde verilmiştir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013:2188. TBMM Veri Tabanı, 04.03.2016).

"Bölgeler arasında gelişme farklarını azaltmak, kalkınmamızın sosyal adalet içinde ve dengeli bir şekilde gerçekleştirilmesi-

nin tabii bir icabıdır. Yurdun birçok bölgelerinde; özellikle, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da, hayat ve yaşayış şartları bakımından büyük farklar mevcuttur. Fakir bölgelerde yaşayan halkımızın daha müreffeh hale getirilmesi, iş imkânlarına kavuşturulması, bu bölgelerde yapılacak alt yapı tesisleri ve sanayi yatırımlarının hızlandırılmasıyla mümkün olacaktır. Bunun için sınai yatırımlarını teşvik edecek şekilde, yatırım indirimi nispetleri ayarlanacak ve teknik eğitim ve öğretim gibi vasıtalarla bu bölge halkının yaşama ve eğitim seviyeleri yükseltilecektir."

Dolayısıyla, 1965 sonrası hükümetlerin meseleyi "bölgesel geri kalmışlık" şeklinde anladıklarını söylemek mümkündür. Bu bağlamda soruna sadece bölgesel gelişme seviyesi değil, aynı zamanda bölgenin ulusal ekonomiye entegrasyonu şeklinde de yaklaşmıştır. Merkezi hükümet için bu da "entegrasyonu artırmak için (...) özel tedbirler" alınmasını gerektirmiştir (Yeğen, 1999:165).

1969 ve 1970 yılı hükümet programlarında görülebileceği üzere (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013), Kürt kökenli vatandaşlar ve yaşadıkları bölgeler için iki seçenek bulunmaktaydı: "entegrasyon veya askeri çözüm". Entegrasyon ise her anlamda – yani siyasi, askeri, ekonomik, vb. – birlik anlamına geliyordu. Örneğin Süleyman Demirel'e göre *Güneydoğu Anadolu Projesi* (GAP) bir "entegrasyon projesi" idi ve bu Ankara hükümetlerinin konuyla ilgili rotasını da gösteriyordu. Bu tip bir kalkınma modeli ise, doğal olarak, "ulusal ve coğrafi bütünlük içinde" mümkün olabilirdi.

Benzeri şekilde, bölgede, dönemin Başbakanı Turgut Özal “geri kalmış bölgeler” demek yerine “Kalkınmada Öncelikli Bölgeler” deyimini kullanmış, bir yandan da Kürt meselesinde kendi göstereceği alternatif çözüm önerisinin ilk ipuçlarını da vermiştir. Bunun yanında Özal da, Demirel’e benzer biçimde, GAP için “Türkiye’nin bütünlüğünün sembolü” ifadesini kullanmıştır. 1960lardan itibaren Kürt nüfusunun bir kısmı yaşadıkları bölgelerden Türkiye’nin Batı illerine göç etmişler, tabii bunda güvenlik sebepleri (kaos, terör, PKK terörü, 1984 sonrası askeri operasyonlar, vb.) büyük rol oynamıştır. Bundan başka yüzlerce öğrenci büyük şehirlere üniversite eğitim için akın ederken, çoğu eğitimsiz pek çok kişi de iş bulmak için gelmişlerdir (Bruinessen (b), 1989:47-48). 1990’larda Ankara için mesele hala bir ekonomik entegrasyon meselesi olarak görülmüştür. Buna rağmen, meselenin bir başka boyutu da, özellikle SHP ile yapılan koalisyon ve bu partinin Kürt meselesi üzerine hazırladığı raporla beraber ortaya çıkan, etno-politik olarak da ele alınması yaklaşımıdır. Meseleyi bu boyutuyla ele almak, önceki yaklaşımlara eleştirel bir bakışı içerirse de, bu yaklaşımın da meselenin etnik boyutunu dışarıda bırakması, resmi görüş içinde ele alınmasını zorunlu kılmıştır. 1990lı yılların sonuna doğru değişen dönem koşulları ile birlikte, Kürt kimliğinin de “örtülü ifadesi” ve kısmi kabulü ortaya çıkmıştır.

KÜRT MESELESİNE MEVCUT BAKIŞ AÇILARI

Kürt meselesindeki mevcut görünen üç bakış açısının ve bu bakışa sahip tarafların çözüm önerilerinin değerlendirildiği bu kısımda, bu üç yaklaşımdan başka elbette başka iç ve dış aktörler de bulunmaktadır. Bu meseleye dâhil olan yabancı aktörlerin varlığı meseleyi daha da karmaşık hale getirmiştir.

Çalışmamız kapsamında incelenecek olan ilk bakış açısı MHP gibi siyasi partilerin veya aktörlerin Türk milliyetçiliği merkezli görüşü olmuştur. Bu bakış açısıyla mesele, bir güvenlik sorunu olarak görülmüş ve ancak bu

yolla çözümü öngörülmüştür. Bu görüşü savunanlara göre de güvenlik politikalarına veya askeri operasyonlara müdahale veya muhalefet etmek devlete ve onun vatandaşlarına karşı işlenmiş bir suç olarak görülmüştür. Kürt meselesindeki ikinci yaklaşım ve çözüm önerisi 1990’larda HADEP vb. Kürt siyaseti yanlısı partiler tarafından savunulmuştur. Öncülü olan partilerin tecrübesiyle olsa gerek HADEP daha dikkatli bir eylem ve söylem çizgisi takip etmiştir. Meseleye bakış açısı ve çözüm sunmak açısından incelenen üçüncü taraf İslami bir yol izlenmesi gerektiğini söyleyen ve 1990’larda *Fazilet Partisi* (FP) vb. parti ve taraflar olmuştur. *Milli Selamet Partisi* (MSP) ve ardılı partilerin izlediği bu tutum, etnik kökenine bakılmaksızın herkesi, İslami referanslar çerçevesinde, ortak bir gelecek kurmak çabası içinde olmuştur. Dönemin diğer partileri de aşağı yukarı bu üç tutuma benzer veya yakın bir çizgide olmuşlardır. Kürt meselesine müdahil olması açısından incelenen diğer bir taraf da *Avrupa Parlamentosu* (AP) olmuştur. Bu bağlamda, çalışmamızın bu kısmında da, Parlamento’nun hazırladığı raporlar, genel anlamda Türkiye özel anlamda da Kürt meselesi anlamında incelenmiştir. Tüm bu incelemeler arasında, daha önce de belirtildiği üzere, birbirine yakın görüşteki siyasi partiler aynı başlık altında incelenmiştir. Bu bağlamda örneğin MHP ile *Büyük Birlik Partisi* (BBP) aynı başlık altında değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler esnasında AB’nin seçilmiş olmasının sebebi 1990lı yıllarda, AB’nin bir dış aktör olarak, Türkiye’nin dış politikasında önemli bir yer işgal etmiş olmasıdır. Nihai olarak yapılacak tüm incelemeler insan hakları açısından ele alınmış olacaktır.

1. Türk Milliyetçi Yaklaşımı

Kürt meselesinde kamuoyunun en çok destekler gördüğü bu yaklaşımın yaygınlığı veya popülerliğinin temel sebebi Osmanlılar döneminden beri süregelen devletin kişiden önemli olduğu düşüncesi gibi görünmektedir. Bu düşünce, zaman içinde “ham milliyetçilik” şekline dönüşmüştür (Mardin,

1998:154).

Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun III. Selim döneminde başlayan yönetsel ıslahatlarını takiben gelişmeye başlamıştır. Bu akım, Avrupa'da eğitim görüp ülkelerine dönen Genç Osmanlılar (Jön Türkler) tarafından formülize edilen *Osmanlıcılık* akımının sonuç getirmemiş olması sonrası ortaya çıkmıştır. Özellikle Balkan Savaşları döneminde (1912-1913) ülke yönetimine hâkim olan Enver, Cemal ve Talat Paşalar öncülüğündeki *İttihat ve Terakki Partisi* (İTP) ile bu görüşün fikrîsel altyapısını hazırlayan Ziya Gökalp gibi aydınlar aracılığıyla, bu görüş yaygınlaşmıştır. "*Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan*", söylemi bu görüşü yansıtan en popüler sloganlardan biri olmuştur. Bir yandan İmparatorluğu korurken bir yandan da Asya'daki – veya en azından Kafkaslar'da olanları – kurtarma gayreti bu görüşün bu dönemdeki iki hedefi olmuştur. Ancak daha Enver Paşa'nın emriyle gerçekleşen *Sarikamış Harekâtı* sonucu 100 binden fazla şehit verilmesi, bu görüşün sorgulanmasına yol açmıştır. Öte yandan I. Dünya Savaşı'nın yenilgi ile bitmesi hem imparatorluğun hem de İTP'nin sonunu getirmiştir. Bu savaş ortamında Enver Paşa, Kafkas topraklarında Rus ve Ermeni birliklerine karşı savaşırken hayatını kaybetmiştir. Yine bu dönemde yaşanan *Ermeni Tehciri* (1915) bir yandan uluslararası alanda hem Ermeni azınlığa karşı "soykırım" iddialarını beraberinde getirmiş, hem de buna bağlı Ermeni suikastları sonrası Cemal ve Talat Paşalar hayatlarını kaybetmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi yükselen Türk milliyetçiliği, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde İslami uyanış ve Kürt milliyetçiliği ile karşı karşıya kalmıştır (Arfa ve diğerleri, 1991:39. Dağı (a), 1998:29). Yeni devlet için "öteki" kavramına bazen Yunanlılar, Batılılar, Araplar dâhilken, hep "öteki" olanlar Osmanlı geçmişi, İslam ve Osmanlıca olmuştur (Bora, 1999). Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Ku-

rumu, Türk Ocakları vb. kurumlar Türk milliyetçiliğinin yerleştirilmesi için çalışan kurumlar olmuşlar, böylece "unutmak veya bir milletin tarihini kaydetmek" imkânı ortaya çıkmıştır (Hobsbawm, 1993:27-28).

Türk milliyetçiliği 1950 sonrası kendisine pek çok siyasi partide (Türkiye Köylü Partisi, Cumhuriyetçi Millet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Muhafazakâr Parti ve Milliyetçi Çalışma Partisi) kendisine taraftar bulmuştur. Bu akımı savunanlara göre, Ecevit'e paralel olarak, Kürt meselesi bir güvenlik sorunu olarak algılanmış, "Kürt sorunu" yerine "Güneydoğu Sorunu" olarak bir adlandırma yapılmıştır (Kirişçi ve Winrow, 1997:146. Bruinessen (a), 1978:358-359. Çay, 1996:271-275). Bu görüşü savunanlara göre, dış devletlerin desteğiyle yayılan bu sorun, bölgedeki Türklerin de "Kürtleşmesine" sebep olmuştur ve zaten pek çok kaynak bölge insanlarının "dağ Türkü" olduğunu söylemektedir (Bumke, 1979:540. Mazhar, Cumhuriyet, 29 Ağustos 1925. Tökin, 1934:184-185). 57. Hükümet'te Devlet Bakanlığı da yapmış olan MHP'li A. Haluk Çay da, yabancı ve yerli kaynaklara ve İslami kaynaklara atıfla ve boy ve göçebelik temelinde Kürtlerin Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmiş "Dağ" Türkleri olduğunu ifade etmiş, 19.yüzyıldan beri Kürtlerin Osmanlı yönetimine karşı gerçekleştirdiği isyanlara da atıfta bulunmuştur (Çay, 1996:284-359).¹⁴ Türk milliyetçi görüşü, bu isyanların büyük devletlerin çalışmaları, Türkiye'nin konumu, bölgenin siyasi tarihi ve

¹⁴ Çay'ın belirttiği kaynaklar şunlardır: M. Fany, *La Nation Kurde et son Evolution Sociale*, Paris, 1933, s.64-68. V.Minorsky, *İslam Ansiklopedisi*, C.6, s.1089-1114. A. Bennigsen, "Les Kurdes et le Kurdologie et Union Soviétique", *Cahier du Monde Russe et Soviétique*, C. I.(3), Avril-Juin 1960, s.515. B.Nikitin, *Les Kurdes, Etude Sociologique et Historique*, Paris, 1956, s.19-21. M.R. Izady, *A Concise Handbook, Kurds*, Taylor and Francis International Publishers, Washington, Philadelphia, Londra, 1992, s.184-185.

“Yeni Dünya Düzeni” ile alakalı olduğunu da ileri sürmüşlerdir. Alparslan Türkeş ve diğer Türk milliyetçiliği savunucuları “Kürt realitesi” savunusu ve meselenin “politik çözümü” gibi yaklaşımları bölücü ve yıkıcı olarak algılamışlardır (Kirişçi ve Winrow, 1997:146).

Bu görüşleri savunan MHP siyasi arenada istediği desteği bölgesel ve ülkesel anlamda bu dönemde elde edememiştir. Örneğin Alan aşiretinden Hamo Meral Eylül 1994’te Kürtlerin Türk kökenliği olduğunu söyleyerek MHP’ye katılmıştır. Ancak MHP bir sonraki seçimde Kürt nüfusun yaşadığı bölgelerde %5, Türkiye genelinde ise ancak %8’lik bir oy oranında kalmıştır. Üstelik siyasete artık daha İslami bir açıdan bakmak isteyen Muhsin Yazıcıoğlu liderliğindeki bir grup MHP’li partiden ayrılarak 29 Ocak 1993’te BBP’yi kurmuştur. 18 Nisan 1999’da Alparslan Türkeş’in ölümü ve Devlet Bahçeli’nin partinin başına gelmesiyle yaşanan değişim süreci, Öcalan’ın yakalanmasının yarattığı koşullarda *Demokratik Sol Parti* (DSP) ve MHP’ye olan siyasi desteği artırmıştır. Ancak Bahçeli ve parti mensupları için mesele Öcalan’ın yakalanması değil tüm PKK mensuplarının teslim olması olarak görülmüştür. MHP’ye göre, 60-70’li yıllarda, Kürtlerin kurduğu örgütlerin faaliyetleri Kürt meselesinin bu kadar büyümesine yol açmıştır. Bahse konu örgütler *Türkiye Kürdistan Partisi* (TKDP), *Devrimci Doğu Kültür Ocakları* (DDKO) ve PKK’dır. PKK, ideolojisi, faaliyetleri ve yol açtığı zararlarla bu işte başı çekmiş, Öcalan’ın yakalanması ise PKK mensuplarına sadece teslim olma seçeneği bırakmıştır. Ancak Öcalan’ın idam edilmemesi parti içinde ve milliyetçi çevrelerde yoğun tartışmalara yol açmıştır.

BBP, milliyetçi kanadın bir başka temsilcisi olarak, İslami kimliğe atıfla ve etnik kimlikten bağımsız bir “birlikte yaşama” seçeneğinden yana olmuştur. BBP’ye göre ekonomi, eğitim vb. yollarla bölgeler arası farklılıkların giderilmesi ve herkese eşit fırsatlar

yaratılması, Türkiye’nin bir parçası olan ve ortak değerlere ve tarihe sahip Güneydoğu halkının sorunlarını ve Kürt meselesinin de çözümü olarak görülmüştür.

2. Kürt Milliyetçi Yaklaşımı

Kürt milliyetçiliği, tarihsel süreç içinde uzun bir yol kat etmiş, farklı mecralarda farklı tepkiler almıştır. Bu konuda çok yazı kaleme alan İsmail Beşikçi, Kürt topraklarının gerek 1915-1925 ve gerekse Lozan Antlaşması sürecinde “emperyalist paylaşım” a uğradığını, Kurtuluş Savaşı’nın ise Türkler ile Yunanlılar ve Ermeniler arasında cereyan ettiğini söylemiştir. Kürt milliyetçiliği, bu bağlamda, savunucularına göre, Türk milliyetçiliği ile hep bir mücadele içinde olmuş, bağımsızlık ve egemenlik mücadelesi verilmiştir (Rodinson, 1989:27). 1990’lı yıllarda yaşanan gelişmeler ve dünya koşulları Kürt milliyetçiliğini ve siyasi hareketini Türkiye’de daha yasal bir zemine doğru itmiştir. Daha önce detayları verildiği üzere HEP ve DEP’in faaliyetleri yasal ve siyasal engellerle karşılaşmıştır. Her iki parti de kontrollü bir yaklaşım sergilemeye çalışmış, “kültürel haklar” bu yöndeki taleplerin ilk adımı olmuştur. Bu partiler, tıpkı eski Çekoslovakya’da olduğu gibi “tek devlet – iki millet” şeklinde bir çözümün olabileceğini savunmuşlardır (Yeğen, 1999:153). Yaşanan gelişmelere paralel olarak, demokratik çözüm iddiasındaki bu partiler Hükmet Çetin ve Şerafettin Elçi gibi Kürt kökenli ama farklı yaklaşım veya söylemlere sahip siyasetçilere karşı bir tutum içinde olmuşlardır.

HEP ve DEP’in kapatılması sonrası kurulan HADEP, Kürt meselesindeki temkinli yaklaşımı ve 1995 yılı seçimlerinde sol partilerle işbirliğine rağmen, %10 barajı nedeniyle tıpkı MHP gibi TBMM dışında kalmıştır. Dönemin Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş tarafından HADEP hakkında PKK ile “organik bir bağa sahip olmak” ve örgüte eleman sağlamak suçlamalarıyla dava açılmıştır (Economist, 3 Nisan 1999:46). Buna ve diğer engelleyici koşullara rağmen HADEP 1999

seçimlerine girmiş, hatta bağımsız aday çıkarmayı planlamış (Hürriyet, 15 Ocak 1999), üstelik Vural Savaş'ın partinin kapatılması yönündeki davaları yasalara aykırılığı gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından reddedilmiştir (Hürriyet, 15 Nisan 1999). HA-DEP, böylece siyasi varlığını sürdürmüş, 1999 seçimlerinde barajı aşamasa da yerel seçimlerde Diyarbakır, Batman gibi şehirlerin de aralarında bulunduğu 37 belediyeyi kazanmıştır.

HADEP siyasi alanda böyle bir tecrübe yaşarken, TMK 8. Maddesine istinaden Prof. Haluk Gerger, gazeteci Ragıp Duran avukat ve insan hakları aktivisti Eşber Yağmurdereli çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. 21 Mart 1998'de Genelkurmay Başkanlığı, gazeteciler Mehmet Ali Birand (Sabah/Show TV), Yalçın Doğan (Milliyet/NTV) ve Muharrem Sarıkaya'nın TSK ile ilgili haber yapmasını, askeri tesislere girmesini veya askeri personelle görüşmesini yasaklamış, yasak üç gün sonra herhangi bir açıklama yapılmaksızın kaldırılmıştır. Aralarında Kanal 21 veya Diyarbakır Metro TV gibi TV kanallarının da bulunduğu pek çok radyo ve TV'nin yanı sıra çok sayıda dergi ve gazete bölücü propaganda yapmak veya Kürt meselesi ile ilgili yasalara aykırı hareket etmek gerekçesiyle *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu* (RTÜK) vb. ilgili kurumlar tarafından kısa süreli veya süresiz olarak kapatılmışlardır. Olayın insan hakları ve demokrasi yoluyla çözümü öngörülürken, basın özgürlüğü ve dil eğitimi meselelerinde hassasiyet ortaya çıkmıştır.

Yine bu dönemde yürürlüğe giren *Olağanüstü Hal Kanunu* (OHAL) meseleyle ilgili tüm tarafların üzerinde tartıştığı bir konu olmuştur. Yasanın 12.yılında, 1997-1999 döneminde OHAL Bölge Valisi olan Aydın Arslan'ın yaptığı basın toplantısında verilen bilgilere göre, geçen 12 yıl içinde 17.825 olay meydana gelmiş, bu olaylarda 4.947 güvenlik mensubu ve 4.372 sivil hayatını kaybederken,

ölen terörist sayısı 22.494 olarak kayıtlara geçmiştir. Bundan başka 24.666 tüfek, 6.651 tabanca, 4.668.000 mermi, 23.601 el bombası, 1.528 roketatar ele geçirilmiştir. OHAL 19 Temmuz 1987'den itibaren uygulanmaya başlamıştır (Zaman, 20 Temmuz 1999). AYM, Şubat 1999'da *Demokratik Kitle Partisi* (DKP)'nin kapatılmasına karar vermiş, Nisan'da HADEP'in kapatılması başvurusunu ise reddetmiştir. Bunun yanında, 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in HADEP yetkilileriyle bir araya gelerek Kürt meselesini görüşmesi (Hürriyet, 8 Ağustos 1999), Öcalan'ın idam cezasının uygulanmaması ve Güneydoğu 99 Uluslararası Sanayi ve Ticaret Fuarı'nın gerçekleştirilmesi Kürt meselesinin barış yoluyla çözülmesi yönünde önemli gelişmeler olmuştur (Hürriyet, 25 Ekim 1999). Ancak yine bu dönemde, HADEP'li 13 siyasetçinin PKK ve Öcalan destekçiliği gerekçesiyle (Amberin Zaman, Özel Rapor, The Washington Post, 25 Şubat 2000), Diyarbakır, Siirt ve Bingöl'ün HADEP'li belediye başkanları ise PKK'yla işbirliği ve örgüte maddi destek temini gerekçesiyle tutuklanmışlardır (Hürriyet, 20 Şubat 2000). Bu kişiler serbest bırakılmışlarsa da *The Independent, Süddeutsche Zeitung ve Frankfurter Randschau*'da bu tutuklamaların Türkiye'nin gelişimi ve AB üyeliği ile insan hakları ve demokratikleşmeyi engelleyici bir gelişme olduğuna dair haber ve yorumlar yayımlanmıştır. 37 belediye başkanının tutuklanması Türkiye içinde ve dışında çok sayıda basın organı veya yetkili tarafından eleştirilmiştir. Örneğin ABD'nin İnsan Hakları ile ilgili bürokratlarından Harold Koh, AB, İter Türkmen, dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem, bu tutuklamaların verdiği rahatsızlık ve endişeden bahisle, meselenin politikleşme riski ve demokratikleşmeyi engellemesi ve daha ciddi sonuçlara yol açacağı ihtimaline atıfta bulunan açıklamalar yapmış veya raporlar hazırlamışlardır

(Hürriyet, 7 Mart 2000). Bu gelişmeler esnasında toplanan *Milli Güvenlik Kurulu* (MGK), HADEP'e ve çeşitli STK'lara yapılan yabancı ziyaretler, PKK'nin yeni taktikleri, OHAL ve sayıları 70.000'e ulaşan *Genel Köy Korucularının* durumu ve geleceği konuşulmuş, AB'nin talepleri Türkiye'nin içişlerine müdahale olarak tanımlanmıştır. Bunun yanında dönemin AB temsilcisi Karen Fogg, Portekiz Büyükelçisi Jose Vilela ve Fransız Büyükelçisi J. Claude Cosseran Türkiye'yi, HADEP'li belediye başkanlarının gözetiminde tutulmaları veya tutuklanmaları riskinin devamı durumunda, Türkiye'nin AB üyeliği görüşmelerinin imkânsızlığı konusunda uyarılmışlardır (Hürriyet, 26 Şubat 2000). Mayıs 2000 itibarıyla, yabancı basında Kürt meselesinin çözümü ile Türkiye'nin AB üyeliği bağlantısı üzerine yazılar yayımlanmış (The Washington Times, 22 Mayıs 2000), ayrıca GAP'ın bölge ve ülke ekonomisi için önemi ile meseleye olumlu katkısı vurgulanmıştır (Der Spiegel, 22 Mayıs 2000). Kürt milliyetçi hareketi, HADEP'in Mart 2003'te kapatılması sonrası, başka siyasi parti ve oluşumlarla günümüze dek varlığını sürdürmüştür.¹⁵

3. İslamcı Yaklaşım

Bu yaklaşımın temsilcisi, öncülü olan partilerin ki bu partiler *Milli Selamet Partisi* (MSP), *Milli Nizam Partisi* (MNP), ve *Refah Partisi* (RP)'dir. RP sonrası bu politikayı devam ettiren ve İslami bir çözüm önerisini savunan parti *Fazilet Partisi* (FP) olmuştur. FP, kişinin, Türk, Kürt veya başka bir etnik kimlik yerine Müslüman olarak tanımlanmasının meselenin çözümü için yeterli olduğunu öne

sürmüştür. Siyasi arenada önceki tecrübelerden mütevellit başarılı bir grafik izleyen FP'nin "İslam kardeşliği" vurgusu bu dönemde bir hayli destek almış görünmektedir. Kürt meselesi ve siyasi İslam'ın yükselişi konularında çalışmaları bulunan Robert D. Kaplan yaptığı değerlendirmede 21.yüzyılda Irak'taki devletsiz Kürtlerin, Suriye ve Türkiye arasındaki sorunların Ortadoğu'da yeni çatışmalara yol açabileceğinden bahsetmiştir (Kaplan, 1999:17). Kaplan'ın bu yorumu özellikle bugün itibarıyla doğrulanmış bir öngörü olarak kabul edilebilir.

FP, Kürt meselesinin yalnızca bir iç güvenlik sorunu olmadığını, Türkiye'nin dış politikası ve ekonomisi ile de bağlantılı olduğunu, ülkenin gelişimini etkilediğini, bölgede ekonomik ve sosyal politikaların acilen uygulamaya konulması yoluyla ancak sorunun çözülebileceğini ifade etmiştir. FP, terörist faaliyetlerin ülke bütünlüğüne ve ekonomisine zarar verdiğini, bölgenin ekonomik kalkınma ve entegrasyonu ile güvenlik güçlerinin teknolojik gelişmeler paralel gelişimi ve donanımının meselenin çözümündeki önemini de vurgulamıştır. Tüm bunlar, FP'ye göre huzur ve güvenliğin sağlanması ile bölge halkının refahı için çok önemlidir. Bölgeye yapılacak destek ve yatırımlar bölgenin iki önemli sorununu, yani göç ve terörü de sona erdirmiş olacaktır. Bu çerçevede, OHAL kapsamındaki illerin ekonomik sorunlarının (örneğin banka ve kamu borçlarının) halli, işsizliğin azaltılması, kadınların konumunun iyileştirilmesi, sağlık, altyapı ve eğitimle ilgili sorunların çözülmesi, bölgesel yatırımların doğru ve etkin kullanımı, toprak reformu yapılarak topraksız köylülerin durumunun düzeltilmesi, özel sektörün bölgesel teşvik görmesi Kürt meselesi için öngörülen çözümün bazı satırbaşları olmuştur. Yine bu çerçevede tek başına güvenlikçi çözümün yeterli olmayacağı, eğer yeterli olsaydı şimdiye dek, PKK dâhil, 29 tane Kürt isyanının başlamamış olacağı da vurgulanmıştır (Fazilet Partisi Veri Tabanı, Erişim Tarihi: Mayıs 2000). Bu görüşe

¹⁵ HADEP'ten sonra, Demokratik Halk Partisi (DEHAP) 1997-2005, Özgür Toplum Partisi (Özgür Parti) 2003-2007, Demokratik Toplum Partisi (DTP) 2005-2009 yılları arasında faaliyette bulunmuşlardır (Miroğlu, 2014). Günümüzde ise Hak ve Özgürlükler Partisi (HAKPAR-2002), Katılımcı Demokrasi Partisi (KADEP-2006), Demokratik Bölgeler Partisi (DBP-2008), Halkların Demokratik Partisi (HDP-2012), Hür Dava Partisi (HÜDAPAR-2012), Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (T-KDP-2014) halen faaliyetini sürdüren Kürt çizgisine sahip partilerdir. (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı Veri Tabanı,15.02.2017).

bağlı olarak, dünyadaki çeşitli etnik milliyetçilik olayları üzerine çalışmalar yapan Anadolu Utkin'in, Tufts Üniversitesi'nden H. Han- num'a yaptığı atıf önemlidir. Buna göre, SSCB, Yugoslavya, Çekoslovakya ve Etyopya gibi ülkelerin parçalanması pek çok millî kimlik taşıyan grup/topluluk için de ulusal geleceği tayin hakkının en önemli gerekçesini oluşturmuştur (Utkins, 2000:57).

FP, Kürt meselesi ile ilgili olarak, "sa- vaş" kelimesi yerine "mücadele" terimini tercih etmiş, parti Genel Sekreteri Turhan Alçelik, her Müslümanın "potansiyel terörist" olarak adlandırılmayacağı gibi her Kürt kökenli vatandaşın da "bölücü" olarak adlandırmanın imkânsız olduğunu, hem siyasetçilerin hem de yargı mensuplarının bunun farkında olması gerektiğini ifade etmiştir. Alçelik 1990-1996 arasında her yıl 900 trilyon Türk lirası harcanmış olması yerine bölgeye yatırım yapılmış olmasının sorunu tamamen çözmüş olacağını da ayrıca vurgulamıştır (Bentley, 1999:9). Tüm bunlar İslami bakış açısının meselenin çözümü anlamında sunduğu öneriler olmuştur. FP'nin 2001'de kapatılması sonrası parti kurmayları iki gruba bölünmüş ve bu hareket iki parti halinde siyasi faaliyetlerine devam etmişlerdir.¹⁶

4. Diğer Siyasi Partiler ve Siyasi Aktörler

4.1. Demokratik Sol Parti

Demokratik sol ve küresel sosyal demokrat değerlere sahip bir parti olarak DSP, Kürt meselesinde temel insan hakları ve özgürlükler açısından yaklaşmıştır. Dönemin DSP Genel Başkanı ve eski Başbakan Bülent Ecevit, partinin 80 öncesi politikalarını devam ettirmiş, bir yandan da milliyetçi ve değerlerini koruyucu bir çizgi izlemiştir. TSK ile meselenin askeri çözümü konusunda ortaklaşan ve iyi ilişkileri olan Ecevit için "Kürt sorunu" değil "Kürt terörü ve ekonomik geri kalmışlık" söz konusu

olmuştur (Economist, 24 Nisan 1999:54). Ecevit PKK'nın "vahşi terörünün" ve Türkiye'de yol açtığı yıkım ve zararın asla unutulmayacağını da söylemiştir. Ecevit'e göre, terörün kaynağı ekonomik sorunlar ve Batılı devletlerin müdahalesi olup, çözümü bölgedeki feodal yapının kırılması ve bölgesel kalkınmanın sağlanması ile mümkün olacaktır (Mathiu, 1999:6-7). Bu görüşün aksi bir düşünceye göre ise, büyük toprak sahibi olunmasının artık bir önemi kalmamıştır ve DSP daha mantıklı çözüm önerileri sunmak zorundadır (Çaha (b), 1999:32)¹⁷.

Ecevit, köy koruculuğu sistemini, Kürtçe eğitim ve özerkliğe yol açacak her türlü çözümü reddetmiştir. FP'nin İslami çözümü ise DSP'nin laiklik yanlısı politikaları ile örtüşmemiştir. Ancak sosyal demokrat politikalar izlemek DSP'ye bölgede istediği desteği sağlayamamıştır. HADEP'li belediye başkanlarının tutuklanması olayında, kendisinin bu kişileri uyardığını, ancak yargı kararına müdahalenin ve AB'nin Türkiye'nin işlerine karışmasının da doğru olmadığını ifade etmiştir (Hürriyet, 22 Şubat 2000). Ecevit, AB'nin bu kişilerin serbest bırakılmasına tepkisini, Türkiye'de yargı bağımsızlığı olduğunu ve AB yetkililerinin hükümet temsilcilerinden önce insan hakları örgütleri ve STK'lara vermesinden duyduğu rahatsızlığı dönemin Portekiz Dışişleri Bakanı Lydie Polfer ile görüşmesi esnasında ifade etmiştir. Polfer ise belediye başkanlarının tutuklanması ile ilgilendiklerini vurgulamış, dönemin Dışişleri Bakanı İsmail Cem de meselenin Türkiye'nin iç meselesi olduğunu ve bağımsız yargıya müdahale olamayacağını söylemiştir (Hürriyet, 25 Şubat 2000). DSP, MHP ve ANAP ile kurduğu üçlü koalisyon sonrası milliyetçi politikalara daha yakın bir çizgi izlemiştir.

4.2. Anavatan Partisi

Özal'ın ölümünden sonra onun çizgi-

¹⁶ FP'nin kapatılması sonrası ortaya çıkan bu iki parti Saadet Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi'dir.

¹⁷ Ecevit bu görüşlerini 21 Şubat 1999 tarihinde Sunday Nation'dan Mutuma Mathiu'ya dile getirmiştir.

sinden bir hayli uzaklaşan ANAP, Mesut Yılmaz döneminde Kürt meselesini sosyokültürel boyutları ile ele almış, parti resmi devlet görüşü ile kültürel haklar arasında bir duruşa sahip olmuştur. Tansu Çiller'in Temmuz 1994'teki Kürtçe eğitim fikrine karşı çıkan Yılmaz, Mart 1995'teki ABD ziyareti sonrası okullarda seçmeli Kürtçe dersi verilmesi ve Kürtçe yayın yapan özel kanalların açılması fikrini savunmuştur. Öte yandan Yılmaz, *Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği* (TOBB) tarafından hazırlanan Ağustos 1995 tarihli "Doğu Raporu" nu CIA raporlarına benzetmiştir. Buna karşın yine Yılmaz, Mart 1996'da, meselelerin askeri değil idari, sosyal ve ekonomik reformlarla çözüleceğini de vurgulamıştır.

Özal'ın yeni yüzyılı, bir insan hakları, reform ve yapısal değişiklikler çağı tanımı Yılmaz tarafından da desteklenmiş, ancak Kürt meselesinde dış aktörlerin varlığı ve Batı ülkelerinin çifte standart gösteren politikaları da ayrıca vurgulanmıştır. ANAP'a göre bölgesel kalkınma ve geri kalmışlığı önleme yalnızca Güneydoğu değil, diğer bölgeler için de bir zorunluluk olmuştur. Mesut Yılmaz'ın 6 Temmuz ve 27 Temmuz 1999 tarihli TBMM ANAP Grubu toplantılarında bu konudaki görüşlerinde şunları dile getirmiştir. Yılmaz'a göre, "işsiz kalan Komünistler ve Marksistler" tarafından gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere "mikro milliyetçilik" ve "çok kültürlülük" şeklinde ideolojik müdahalede bulunmuş, dış güçlerin bölgedeki ekonomik çıkarlarıyla beraber tüm bu gelişmeler Türkiye'de bu dönemde yaşanan kötü olaylara ve bölücü hareketlere yol açmıştır. Yılmaz, PKK'nın dönem itibarıyla ve liderinin yakalanması sonrası, dağılma sürecine girdiğini ve artık etkin olamayacağını buna rağmen yine de uyanık ve tedbirli olunması gerektiğini farklı mecralarda dile getirmiştir. Yılmaz ayrıca OHAL idaresinin ve güvenlik tedbirlerinin zamana yayılarak kaldırılması ve hayatın hem bölge hem ülke için normalleşmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Yılmaz, Avrupa Parlamentosu kararlarının Türk yargı sistemini etkilediğini, bunun içişlerine, yargı bağımsızlığına

bir müdahale olduğunu, tüm bunların ve özellikle de meselelerin Türkiye'nin AB üyeliği için bir tehdit olarak görülmesinin kabul edilemez olduğunu vurgulamıştır. ANAP'ın bir toplantısını 16 Aralık 1999'da Diyarbakır'da gerçekleştiren Yılmaz, buradaki konuşmasında "şehit kanları" üzerinden siyasetin artık mümkün olmadığını ve AB üyeliği yolunun "Diyarbakır'dan geçtiğini" söyleyerek meseleyle nasıl baktıklarını ifade etmiştir (Milliyet, 17 Aralık 1999). Yine Yılmaz'a göre (1 Şubat 2000 tarihli TBMM ANAP Grubu toplantısı), vatandaşların haklarının korunmaması Cumhuriyet'in ve demokrasinin temellerinin yıkılmasına sebep olacaktır ve Türkiye hem sosyoekonomik reformları hayata geçirmeye hem de uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmeye mecburdur. Yılmaz'a göre demokrasilerde yalnızca temel insan hakları ve özgürlükler sorgulanmaz ve bunun dışındaki tüm kurumlar ve kişiler bir değerlendirmeye açık olmak durumundadır. Siyasetçiler de eleştiri haklarını kullanırken sorumlu davranmalıdırlar.

DSP-MHP-ANAP koalisyonu kurulmasına rağmen ANAP'ın birbiriyle çelişen söylem ve eylemleri ile partinin Kürt kökenli vekilleri Kamran İnan (Bitlis) veya Şerif Bedirhanoglu (Van) tarafından yapılan açıklamalar ANAP'ın bölgedeki oylarında düşüşe yol açmıştır.

4.3. Doğru Yol Partisi

DYP, Kürt realitesini tanıdığını söyleyen Demirel'in aksine, 1991 yılından itibaren Kürt meselesinde radikal bir çizgi izlemeye başlamış, parti içindeki sertlik yanlıları Çiller'i liberal çizgiden oldukça uzaklaştırmışlardır. Abdülmelik Fırat gibi Kürt kökenli partililerin dışlanması veya partiden ihraç edilmesinden başka, askeri bir çözüm yanlısı izlenen çizgi DYP'nin siyasi desteğini de olumsuz etkilemiştir. Bölge milletvekillikleri için bölge dışından aday gösterilmesi de ciddi oy kaybına yol açmıştır. Bunlara karşın insan hakları ve demokrasi ile tüm vatandaşların eşitliğinden bahseden (21 Kasım 1998 tarihli bir DYP toplantısı) Çiller'in bu çıkışında elbette AB'nin

Türkiye için üyelik kriterlerine vurgusu da etkili olmuş gibi görünmektedir. Çiller bu bağlamda bir yandan PKK'nın "kanlı bir terör örgütü" olduğuna vurgu yaparken, Kürt meselesinin çözümünde demokrasiye de her seferinde yeniden atıfta bulunmuştur.

4.4. Cumhuriyet Halk Partisi

SHP ile 1995 yılında birleşme yoluna giden CHP, Kürt meselesinde askeri çözümün aksine, kültürel haklardan yana bir söyleme sahip olmuştur. OHAL ve Köy koruculuğu sistemini kesinlikle reddeden bu yaklaşımda Kürtçe eğitim ve yayın hakkı da mevcut olmuştur. Ancak bu yaklaşım Türkçe'nin tek resmi dil olması seçeneğinden vazgeçmek anlamına da gelmemektedir. Hem SHP hem CHP Kürt meselesinin sürekli olarak gündemde kalmasını sağlayan iki parti olmuştur. Ancak öngörülen eylem ve politikaların gerçekleştirilememesi CHP'nin bölgede siyasi desteğini de keskin bir biçimde azaltmıştır. 1999 seçimlerinde alınan sonuçla ilk kez TBMM dışında kalan partide Altan Öymen'in Genel Başkan seçilmesi dahi suların durulmasına engel olamamıştır.

CHP tarafından Kürt meselesi ile ilgili hazırlanan iki rapora göre, Türkiye, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi* (AİHM) dosyalarında, hep suçlu bulunmuş, dolayısıyla bu mesele- nin tek çözümü de demokratikleşme, eşit vatandaşlık ve ekonomik geri kalmışlığın halli olarak ortaya çıkmıştır. Terörle mücadele sırasında yaşanan insan hakkı ihlallerinin maruz görülemeyeceğini vurgulayan CHP yetkilileri Avrupa'nın eleştirilerinin odaklandığı bu duruma örnek olarak köy boşaltmalar sırasında yaşananlara atıfta bulunmuştur (Bu durumu destekleyen bir görüş ve köy boşaltmalara dair detaylar için Bkz. Kutschera, 1999:6). CHP'ye göre, bu bağlamda, Misak-ı Milli'den ayrılmaksızın ve barışçıl yöntemlerle yaklaşarak, vatandaşlara veya bölgeye karşı olan önyargılardan vazgeçerek, feodal düzeni ortadan kaldırarak ve sosyokültürel ve ekonomik dengesizlikleri gidererek ve hak ihlal-

lerine karşı mücadele ederek ve terör mağdurlarını destekleyerek bu sorunu çözmek mümkün olacaktır.

4.5. Demokrat Türkiye Partisi

Eski AP ve DYP mensuplarından Hüsamettin Cindoruk ve İsmet Sezgin gibi isimler tarafından kurulan DTP, Kürt meselesine resmi görüşe yakın bir çizgide yaklaşmıştır. Bir Güneydoğu veya Kürt "sorunu" olmadığını, yalnızca terörizm ile karşı karşıya bulunduğu düşünen DTP yetkililerine göre, demokratik bir ülkede terörle mücadelede, adli sistem dâhilinde, bir sınırlama olamayacağı aşikârdır. Etnik taleplerle değilse de eşit vatandaşlıkla meselenin çözümü mümkün görünmektedir. Bölge halkının potansiyel "terörist" olarak görülmemesi gerektiği ve bu halkın teröristlerin suiistimaline maruz kaldığı da vurgulanmıştır. Bu nedenle PKK'nın hedefleri ile vatandaşların beklentilerinin birbirinden ayrılması kaçınılmaz olmuştur. Bölgesel farklılıklar ortadan kaldırılmış ve kalkınma projeleri politik endişelerden bağımsız hale gelmiş olmalıdır. Yerel idarecilerin liyakatli ve adil olmaları ve hiç kimsenin hukukun üzerinde olması gerektiği de vurgulanmıştır. DTP, yerel güç merkezlerini de (yani ağa ve şeyh) vatandaş üzerinde ortadan kaldırılması gereken bir baskı aracı olarak görmüştür. Detaylı planlamalarla işsizliğin azaltılması da bir başka çözüm olacaktır.

Bölgesel projelerin geliştirilmesi gerektiği, dil ve iletişim konularında bölgesel hassasiyet ve beklentilerin karşılanmasına ihtiyaç olduğu, ancak terörle mücadelede verilen cezaların içeriği ve sonucu konusunda dikkatli olunması gerektiği de ayrıca vurgulanmıştır. Tabii tüm bunların yapılması etkin bir siyasi çizgi takip edecek merkezi bir hükümetle mümkün olduğu da söylenmiştir.

4.6. Özgürlük ve Demokrasi Partisi

Barıştan yana bir siyaset çizgisi izlediğini söyleyen ÖDP, "savaşa devam etmek" veya askeri bir çözümden yana olmadığını, bu nedenle örneğin demokratik bir çözümün

gereği olarak, koruculuk sisteminin kaldırılması, özel harekât ve OHAL uygulamalarına son verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bölgede huzur ve güvenliğin temini bağlamında kamuoyunun önemli olduğu söylenmiş, OHAL kapsamında boşaltılan köylerin yeniden yaşanır hale gelmesi ve mağdurların zararlarının karşılanması istenmiştir. Ülkenin “çok kültürlü” yapısının kabul edilmesi ve buna ilişkin yasal düzenlemelerin de yapılması gerektiğini söyleyen ÖDP yetkilileri, etnik ve kültürel farklılıkların çatışmaya dönüşmesinde yükselen Türk milliyetçiliği meselesine de atıfta bulunmuşlardır. Yaratılan tansiyonun düşmesi için, eğitim müfredatındaki aşırı milliyetçi unsurların ve yerel dil ve kültürlerin eğitimi önündeki engellerin kaldırılması da ÖDP’nin önerileri arasında yer almıştır.

Öcalan’ın idamının *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi* (AİHS) temelinde ertelenmesini, Türkiye’nin uluslararası yükümlülükleri kapsamında olumlu olarak değerlendiren ÖDP, ölüm cezasının kaldırılmasının gerekliliğini de bu dönemde önemle vurgulamıştır.¹⁸ ÖDP’nin bu dönemde Genel Başkanı olan Ufuk Uras, 13 Ocak 2000 tarihli bir konuşmasında, pek çok alandaki sorunların çözümü için ülkenin tek ihtiyacının “demokratik çözümler” olduğunu ileri sürmüştür. Uras’a göre, Kürt meselesinin çözümü “iç barışın sağlanması, toplumdaki gerilimin ve çatışmaların azaltılmasına yönelik işbirliği” ile mümkün olacaktır.

4.7. Turgut Özal

Her yönüyle sıra dışı bir kişiliği ve siyasi duruşu olan, 1983-1989 yılları arasında Başbakan ve 1989-1993 yılları arasında da 8.Cumhurbaşkanı olarak görev yapan Turgut Özal (1927-1993), Kürt meselesinde de sıra

dışı fikirlere sahip olmuştur. Meselenin kamuoyu önünde serbestçe tartışılmasına yol açan kişilerden biri olan Özal, Kürt kökenli biri olarak Cumhurbaşkanlığı makamına yükselmesine de sıklıkla atıfta bulunmuştur. Özal, Kürtçe üzerindeki yasağın iç barışın sağlanması anlamında önemli olduğunu da ifade etmiştir. Iraklı yüzbinlerce Kürt mültecinin Türkiye tarafından kabulü sonrası, Nisan 1991’de bu yasağın kalkmış, dönemin Başbakanı Süleyman Demirel de “Kürt realitesini” tanıdığını açıklamıştır. Özal’a göre sayıları 12 milyon olan Kürt vatandaşların Türkiye’nin özellikle Batı illerinde yaşaması çözüme katkı sunacak bir unsur olarak görülmüştür. Mart 1991’de Irak’ın kuzeyindeki Kürt liderler¹⁹ ile görüşen Özal’ın inisiyatifiyle bu kişilere diplomatik pasaport verilerek uluslararası ve bölgesel anlamda seyahatleri mümkün olmuştur. Nisan 1992’de Kürtçe radyo ve televizyon yayınları ile Kürtçe’nin okullarda ikinci dil olarak okutulabilmesi, Özal tarafından Kürt meselesinin çözümü için öne sürülen seçeneklerden olmuştur. Ancak, federasyon tartışmaları da içinde olmak üzere, Özal’ın tüm inisiyatifi ve hedefleri, 17 Nisan 1993’teki ani ölümü ile yarım kalmıştır.

4.8. Abdülmelik Fırat

Şeyh Said’in torunu ve TBMM eski vekillerinden olan Abdülmelik Fırat (1934-2009)²⁰ hem Türk siyasetinde hem de Kürt meselesinde önemli siyasi aktörlerden biri olmuştur. Tıpkı Özal gibi, meselenin açıkça tartışılmasından yana olan Fırat, Eylül 1994’te, kendisinin de aralarında bulunduğu 33 milletvekili ile Kürt meselesinin TBMM gündemine alınmasına ilişkin bildirisini nedeniyle seyahat yasağı ile karşılaşmıştır. Fırat, 1995’te HADEP’ten milletvekili adayı olmuş, 1996’da TMK kapsamında tutuklanmış, ancak sağlık sorunları ve

¹⁸ Ölüm cezasının uygulanması AİHS 6 ve 13 No’lu Protokoller gereğince taraf hükümetlerce yasaklanması öngörülmüştür (Akyazı ve Tatar, 2016). 1984’ten beri Türkiye’de fiilen uygulanmayan bu ceza 7 Mayıs 2004 tarih ve 5170 sayılı kanun ile Anayasa’dan, 14 Temmuz 2004 tarih ve 5218 sayılı kanunla da Türk Ceza Kanunu’ndan tamamen çıkarılmıştır. TBMM Veri Tabanı, 14.03.2016.

¹⁹ Bahse konu kişiler *Kürdistan Yurtseverler Birliği* Başkanı (KYB) ve Irak’ın 2005-2014 arasında Cumhurbaşkanlığı yapmış olan Celal Talabani ve halen Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) lideri ve Kürdistan Bölgesel Yönetimi liderliğini yürütmekte olan Mesut Barzani’dir.

²⁰ Abdülmelik Fırat hakkındaki görüşler ve yaşam öyküsünün detayları için Bkz. Kaya, 2005.

kamuoyundaki tepkiler nedeniyle serbest bırakılmıştır. Baskıcı hükümet politikalarının PKK propagandasından daha çok Kürt etnik bilincinin gelişmesine yol açtığını düşünen Fırat, kendisinin kardeşlikten, birlikte yaşamaktan ve akan kanın durmasından yana olduğunu söylemiştir. Fehmi Kuru ve Mehmet Ali Birand gibi isimlere göre Fırat, barış, hoşgörü ve kardeşlik yanlısı bir aydın ve Kürt meselesinin çözümünde önemli bir aktör olduğundan onun tutuklanması büyük bir sorun olmuştur (Sabah, 30 Ocak 1996). Fırat'a göre barış yanlısı politikalar hayata geçirilemediği takdirde, bu durum daha radikal ve baskıcı çözümlere yol açacak, bu da sokaktaki vatandaşı kıskırtacak ve sorun daha da içinden çıkılmaz bir hal almış olacaktır. Fırat mümkün olan her ortamda Kürt meselesi ve Türkiye'nin izlediği politikalar konusunda görüşlerini dile getirmiştir (Kirişçi ve Winrow, 1997:119).

4.9. Diğer Siyasi Aktörler

Kürt meselesi ile ilgili siyasi aktörlerden öne çıkan diğer bir isim Kamran İnan (1929-2015) olmuştur. Kürt kökenli olmasına rağmen, bu durumu hemen hiç öne çıkarmamış ya da bu konuya ilişkin pek görüş beyan etmemiştir. İnan, daha çok dış politika ve devlet idaresinin diğer meselelerine yoğunlaşan kariyerinde Kürt kökenli olup, fırsatları iyi değerlendiren ve yüksek mevkilerde yer alan bir devlet adamı ve siyasetçi profili çizmiştir.

Kamran İnan gibi Kürt kökenli olduğu halde Kürt kimliğini öne çıkarmayan bir diğer isim Hikmet Çetin olmuştur. Çetin kendisini "Türkiye Kürdü" olarak tanımlamış ve "etnik olarak Kürt bir Türk vatandaşı" olduğunu söylemiştir (Kirişçi ve Winrow, 1997:124-125). Mayıs 1992'de Avrupa Parlamentosu'nda bir konuşma yapan Çetin, Kürtlerin bir azınlık olduğu iddialarını reddetmiştir. 1995 yılında, Tansu Çiller ve Hikmet Çetin, koalisyon hükümetinin ortakları olarak, TMK 8. Maddenin demokratikleşme çerçevesinde

değiştirilmesine ilişkin bir hükümet protokolü yayınlamışlardır. Bu protokol çok belirgin bir değişikliği beraberinde getirmişse de, Kürt meselesinin kamuoyunda açık şekilde tartışılmasının yolunu açan gelişmelerden biri olmuştur.

AVRUPA PARLAMENTOSU VE KÜRT MESELESİ

Avrupa Birliği'nin önemli organlarından biri olan Avrupa Parlamentosu, Türk dış politikası içinde ve özel anlamda Kürt meselesinde hep önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle Türkiye'nin AB üyelik süreci ve AB'nin insan hakları ve demokratikleşme konularındaki hassasiyetleri bu konuda Türkiye'nin sorumluluklarını artırmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızın bu kısmında önce Türkiye-AB ilişkileri gözden geçirilmiş, ardından da AP Raporları üzerinden AB'nin Kürt meselesine bağlı olarak yaklaşımı anlaşılmaya çalışılmıştır.

1. Avrupa-Türkiye İlişkilerine Genel Bakış

1839 Tanzimat Fermanı sürecinden itibaren, Osmanlı İmparatorluğu için artık idari reformların kaçınılmazlığı netleşmiş, bu bağlamda devletin geleceği de söz konusu olduğundan Avrupa ile etkileşim daha da artmıştır. Ancak Avrupalı büyük devletlerin müdahalesi, sorunları çözer gibi görünmekle beraber, aslında daha fazla karışıklığa ve uzun vadede devletin dağılma sürecine giden yolu açmıştır. Tabii bunun sebebi Avrupa'nın Osmanlı coğrafyası ile özellikle 19.yy.'dan itibaren, çıkarları gereği, daha fazla ilgilenmiş olmasıdır. Örneğin İngiltere bu dönem en önemli sömürgeci olan Hindistan'a giden yolun güvenliğine bağlı olarak, 1871 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin varlığını korumak için gayret gösterirken, bu tarihten sonra ortaya çıkan Osmanlı-Alman yakınlaşması ve dolayısıyla Alman tehdidi nedeniyle Osmanlılar aleyhine bir siyaset izlemeye başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nın ve Mustafa Kemal liderli-

ğinde zaferle sonuçlanan Kurtuluş Savaşı'nın ardından Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş, Türkiye-Avrupa ilişkileri daha kontrollü bir hal almıştır.

1963 Ankara Antlaşması ile başlayan zorlu süreçte, Türkiye, AB'ye üye olabilme gayretlerinin karşılığında, kimi zaman ilişkilerde zayıflama veya gerginlik yaşansa da, Gümrük Birliği'ne alınmış, resmi adaylık süreci de başlamıştır. Ancak, nasıl ki Batılı büyük devletler Balkan azınlıklarının hakları gerekçesiyle Osmanlı içişlerine karışmışlarsa, benzeri bir durum da, insan hakları ve demokratikleşme anlamında ve özellikle başlıklardan biri olarak Kürt meselesi özelinde Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerinde, AB veya AP'nin açıklama veya raporlarında ortaya çıkmaktadır. Yasal veya toplumsal düzeyde, yaşanan insan hakları ihlalleri ile Abdullah Öcalan'ın yargılanması sürecinden başka özellikle Kürt siyasetçilerin yargılanma veya mahkûmiyetleri Türkiye'nin AİHS vb. uluslararası yükümlülüklerinde sorunlara yol açmış, bu durum da Türkiye-AB ilişkilerinde Türk tarafının eleştirilmesi veya yaptırımlara uğramasına yol açmıştır. M. Ali Aslan'a göre ancak Türkiye'nin AB üyeliği ile aşılabilecek olan (Aslan, 1989:95) Kürt meselesinde Kürt kökenli mensuplarıyla siyaset yapan partiler, HADEP örneğinde olduğu gibi yüksek bir grafik çizerken, Şubat 1999'da DKP'nin yaşadığı gibi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılma kararıyla karşı karşıya kaldıkları da olmuştur. Öte yandan dönemin Anayasa Mahkemesi Başkanı olan Ahmet Necdet Sezer²¹, Eylül 1999'da adli yıl açılışında yaptığı konuşmada, 1982 Anayasası'nın vatandaşların, dile ilişkin haklar dâhil temel hak ve özgürlüklerini kısıtlayıcı hükümler içerdiğini ve AİHS uyarınca gerekli düzenlemeler yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Radikal, 22 Nisan 2007). Aynı şekilde Eylül 1999'da, Cumhurbaşkanı Demirel ve Başbakan Ecevit'in de hazır bulunduğu adli yıl açılış töreninde, dö-

nemin Yargıtay Başkanı Sami Selçuk²², 1982 Anayasası'nın meşruiyetini "neredeyse sıfır" olarak tanımlamıştır. Selçuk, Türkiye'nin 21. yüzyıla "yasalarla beyinleri ezilmeye, sesleri kısılmaya çalışanların ülkesi olarak" olarak girmemesi gerektiğini de vurgulamıştır (1999-2000 Adli Yıl Açılış Konuşması, Yargıtay Veri Tabanı, 24.03.2016, s.29. Milliyet, 07.09.1999). Yine bu dönemdeki bu gelişmelerden farklı olarak, TMK 8. madde kapsamında çeşitli kişiler farklı cezalara çarptırılmışlar, örneğin Oral Çalışlar Kürt kökenli siyasetlerle röportaj yaptığı için 20 ay, Eşber Yağmurdereli ise yine TMK 8 sebebiyle 22 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Her ne kadar Ecevit hükümeti Eylül 1999'da gazeteci ve yazarlar hakkında verilen cezaları üç yıl ertelemiş ise de, bu Avrupalı yetkililerce demokratikleşme anlamında yeterli bir çaba olarak görülmemiştir. Nitekim yerele mahkemelerce verilen gazete ve kitap toplatılması uygulaması halen devam etmektedir. Nadire Mater tarafından kaleme alınan ve Güneydoğu'da PKK ile mücadeleye katılan askerlerin kısa hikâyelerinden oluşan "Mehmet'in Kitabı"nın, Haziran 1999'da İstanbul'daki yerel bir mahkeme tarafından, "orduya hakaret" gerekçesiyle, toplatılmasına karar verilmiştir. Bu dönemde işkence, gözaltında kayıp ve ölümler, cezaevinde kötü muamele vakaları devam etmiş, dönemin hükümetlerini ulusal veya uluslararası düzeyde zor durumda bırakmıştır.

Türkiye hakkında AB kurumları tarafından raporlar hazırlanmasına sebep olan gelişmelerden biri de insan hakları alanında çalışan aktivistler ve STK'lara karşı yapılan uygulamalar veya izlenen politikalar olmuştur. Şubat 1999'da Genelkurmay Başkanlığı'nın insan hakları çalışmalarını "silahlı örgütlerin" bir kolu gibi çalıştığı açıklaması uluslararası alanda "temelsiz bir suçlama" olarak değerlendirilmiştir. Yine bu dönemde *İnsan Hakları Derneği* (İHD) Başkanı olan Akın Birdal 1998'de silahlı saldırı sonucu yaralanmış, ayrıca 1996'da yaptığı bir konuşmada

²¹ Ahmet Necdet Sezer, 1998-2000 yılları arasında Anayasa Mahkemesi Başkanı, 2000-2007 yılları arasında ise Cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır.

²² Sami Selçuk 1999-2002 yılları arasında Yargıtay Başkanlığı görevinde bulunmuştur.

“Kürt halkı” dediği için TCK 312. Madde kapsamında suçlu bulunmuş ve hapis cezası almıştır. Cezası, sağlık durumu nedeniyle, üç buçuk ay sonra (Eylül 1999) ertelenmiştir. Pek çok İHD şubesi yerel makamlarca farklı zamanlarda kapatılmış, *İnsan Hakları ve Mazlumlar için Dayanışma Derneği* (MAZLUM-DER) gibi insan hakları örgütleri bu dönemde benzeri yaptırımlarla karşılaşmıştır. Joanne Leedom, tüm bu gelişmeleri, Eşber Yağmurdereli, Nadire Mater ve Akın Birdal gibi hapis cezası uygulamaları devam ettiği sürece, Türkiye’nin “kasvetli bir şekilde yeni yüzyılın eşliğinde kalacağını”, ama Türkiye’de bazı insanların hala ümitli olduğu şeklinde yorumlamıştır (Leedom - Ackerman, 1999:9).

Şubat 1999’da, dönemin İnsan Haklarından sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Ali İrtemçelik, hükümetinin insan hakları alanında çalışan STK’lar ile “güçlü ve dürüst bir iletişim” kurmak istediğini dile getirmiştir. Buna paralel olarak AB kurumları, bu alanda Türkiye’yi yakından izlemiş, örneğin Abdullah Öcalan davası çeşitli raporlarda detaylandırıldığı üzere özellikle gözlemlenmişlerdir.²³ Yine AB raporlarına göre, halen devam eden bazı sorunlara rağmen, Türkiye belirgin bir ilerleme kaydetmiş, örneğin Mart 1999’da Kuzey Irak’ta meydana gelen gelişmeler üzerine Türkiye’ye, Kürt sorununa “politik bir çözüm aranması” yönünde çağrıda bulunulmuştur.

Kasım 1999’da, AB tarafından Türkiye’nin üyelik sürecine dönük hazırlanan ilk raporunda insan hakları ihlalleri, azınlıkların durumu ve ordunun sivil denetime tabi olması gibi konulara atıflarda bulunulmuştur. Bunun sebebi, AB’ye aday üye ülkelerin insan hakları ve demokrasi alanında sorunlar yaşamasının, AB’nin iç güvenlik ve uyumuna zarar vermesi olarak açıklanmıştır. Türkiye’nin bu bağlamda karşılaştığı eleştiriler,

Türkiye-AB ilişkilerine *real politik*’in bir yanısıması olarak değerlendirilmiştir (Gözen, 2000:41). Buna karşın, genel olarak Kürt sorunu, özel olarak ise Öcalan meselesinde, AB’nin ortak bir politik kararlılığa sahip olmadığı, bu bağlamda, örneğin Öcalan’ın yakalanması sürecinde sorumluluğun, Yunanistan’ın değil, ama AB’ye ait olduğu şeklinde bir değerlendirme de yapılmıştır (Kurop, 1999:11).

Bu dönemde AB dışında diğer bazı uluslararası kurum ve kuruluşlar da Türkiye’nin insan hakları ve demokrasi alanındaki durumunu değerlendiren ve önemli eleştiriler içeren raporlar yayımlamış veya açıklamalar yapmışlardır. Bu bağlamda *Birleşmiş Milletler* (BM) ve *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü* (OSCE) raporları ile dönemin ABD’nin ilgili Bakan Yardımcısı Harold Hongju Koh’un açıklamaları (HRW, 1999) örnek olarak verilebilir. Yine *Uluslararası Af Örgütü*’nün (UAÖ), Türkiye’deki insan hakları ihlallerinin ABD menşeli silah ve helikopterlerle işlendiği, dolayısıyla ABD Senatosu’nun Beyaz Saray’a Türkiye’ye yaptığı askeri malzeme satışlarında baskı yapması gerektiği dile getirilmiştir. Bu nedenle de ABD’nin askeri yardımlarında indirimle gidilmiş, bu yardımın %10’luk bölümünün verilmesi de Türkiye’deki insan hakları ihlallerinin önlenmesi şartına bağlanmıştır (Gözen, 1999:104). Yine bu konuyu değerlendiren Kevin McKiernan, AB’nin kurumsal ilişkiler düzeyinde, Türkiye’deki insan hakları ve demokratikleşme alanındaki sorunlara ve askerin sivil siyasetteki etkisine dair endişe ve eleştirilerine atıfta bulunmuştur (McKiernan, 1999:30). Türkiye’nin Kürt meselesinde izlediği politikaları sert bir biçimde eleştiren ve yaptırım uygulanmasını izleyen değerlendirmeler de yapılmıştır (Rothschild, 2000:17. Coates, 2000:104).

Tüm bu detaylar değerlendirildiğinde, uluslararası toplumun, her yerde olduğu gibi Türkiye’deki insan hakları meselesine karşı duyarlılık gösterdiği ve Türkiye’nin

²³ Bahse konu raporlardan birinin, Öcalan davasına ilişkin bir heyetin ziyareti ve gözlemlerini içeren detayları için Bkz. HRW, 1999.

sağlam bir yer edinebilmesi için insan hakları alanındaki uluslararası standartları karşılaması gerektiği öne çıkmaktadır. Bu bağlamda AB'nin rolü biraz daha belirgindir. Bu nedenle çalışmamızın bu kısmında AP tarafından hazırlanan ve genel anlamda Türkiye'nin insan hakları alanındaki durumuna, özel anlamda ise Kürt meselesine dair detaylar içeren raporlar değerlendirilmiştir.

2. Avrupa Parlamentosu Raporları ve Türkiye

Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye'ye ilişkin hazırladığı raporların, insan hakları ve demokratikleşme alanında AB'nin diğer kurumlarına paralel bir çizgi izlediği görülmektedir. Bu bağlamda, çalışmamızın bu kısmında, AP'nin çeşitli kararları, periyodik raporları, bilgi notları ve açıklamaları incelenmiştir (Avrupa Parlamentosu Veri Tabanı, 1998-2000).

NATO ve *Batı Avrupa Birliği* (WEU) üyesi, AB aday üyesi, *Avrupa Gümrük Birliği* üyesi olan Türkiye'nin Avrupa kurumları ile olan ilişkilerinde, Kıbrıs Sorunu, Ege Denizi ile insan hakları ve demokratikleşme gibi başlıklar dönemselsel olarak belirleyici başlıklardan olmuşlardır. Bundan başka Kürt meselesi, Öcalan davası ve idam kararı ile Türk hükümetlerinin uygulamaları da öne çıkan ayrıntıları oluşturmuştur. Yine 1995-1999 dönemindeki koalisyon hükümetleri ve istikrarsızlıktan başka, ordunun Türk siyasetindeki rolü ile İslami partilerin yükselen politik grafiği Türk dış politikasını etkileyen faktörlerden olmuştur. 1999 seçimlerinde DSP ve MHP'nin başarısı, ekonomik sorunlar, siyasi istikrarsızlık ve Öcalan'ın yakalanması gibi gelişmelerin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Ancak 9 Haziran 1999'da güvenoyu alan 57. Hükümet, AP tarafından, TMK 8. Madde, işkence ve kötü muamelenin halen yaygın biçimde uygulanması, gözaltında tutulma süreleri ve *Devlet Güvenlik Mahkemeleri* (DGM) gibi konularda farklı zamanlarda yogen eleştirilerin hedefi olmuştur.

Kürt meselesinde, "hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik yollar" kullanılarak

terör sorununun ve Kürt meselesinin çözümünden yana tavır alan AP, Öcalan'a verilen idam cezasının yarattığı sıkıntıya rağmen, "siyasi çözüm" yanlısı olmuştur (AP Kararı, 17 Eylül 1998). AP'nin 17 Aralık 1998 tarihli raporunda, Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde, "Güneydoğu'daki sorunun çözümünde Kürtlerin kültürel kimliğinin bazı biçimlerinin tanınması ve bölücülük ve terörizme yol açmaksızın bu kimliğin ifadesine daha fazla hoşgörü gösterilmesi bağlamında bir sivil çözüm" öngörülmüştür. Yine AP'nin 5 Mayıs 1999 tarihli kararı benzer bir içerikte yazılmıştır.

Türkiye'nin insan hakları ve demokrasi alanındaki durumuna ilişkin olarak, bazı Türk STK'ları, UAÖ, *Sınır Tanımayan Gazeteciler Örgütü* (RSF), HRW tarafından hazırlanan raporlara atıfla, ümit verici gelişmelere ve yasal düzenlemelere rağmen, bu dönemde yaşanan işkence, gözaltında kayıplar, aşırı uzun gözaltılar, ifade özgürlüğünün engellenmesi, cezaevlerinin durumu, toplanma ve gösteri yürüyüşü hakkı ihlallerine ilişkin olumsuz gelişmelere dikkat çekmiştir. Bunun yanında, DGM'lerdeki askeri hâkim bulundurulması uygulamasına, Öcalan davası sırasında (22 Haziran 1999) son verilmesi "yargı bağımsızlığı" anlamında olumlu bir adım olarak görülmüş, ancak MGK'nın varlığının sürmesi, bu dönemde ordunun siyasette devam eden etkisi olarak yorumlanmıştır. Ocak 1999'da yayımlanan insan hakları ve azınlıkların korunmasına ilişkin bir raporda yine son gelişmeler değerlendirilmiş ve Türkiye'ye mevcut durumun iyileştirilmesine ilişkin tavsiyelerde bulunulmuştur. Basın ve yayın alanında uygulanan ceza ve yaptırımların ertelenmesi "cesaret verici bir tedbir" olarak değerlendirilmiş, ancak ifade ve basın özgürlüğü konusunda bu dönemde hala sıkıntılar olduğu da kaydedilmiştir. Türk yetkililerin gayretlerine rağmen Türkiye'de sivil ve siyasi haklar anlamında halen yeterince gelişme olmadığı da ayrıca vurgulanmıştır. Türkiye'nin resmi görüşünün aksine, Kürtlerin azınlık olarak kabul edilmesi nedeniyle, bu

dönemde AP, azınlık hakları çerçevesinde, Kürtçe TV yayını hakkı verilebileceğine atıfta bulunmuştur. Bazı AB belgelerinin de²⁴ bu yönde Türkiye'yi sorumlu gördüğü düşünülmektedir. Öcalan'ın 1 Eylül 1999 tarihli silah bırakma ve Türkiye'den ayrılma çağrısı ile dönemin Cumhurbaşkanı Demirel'in Ağustos 1999'da HADEP yetkilileriyle görüşmesi bu konudaki olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmiştir.

AP'nin Türkiye'deki durum ve PKK'nın ateşkesi çağrısına ilişkin kararı (AP Kararı, 18 Ocak 1996) ve Türkiye ve Kuzey Irak'taki duruma ilişkin kararı (AP Kararı, 17 Temmuz 1997) ile Kürt meselesinin politik çözümü, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve üniter yapısına zarar vermeksizin tüm vatandaşların kültürel özerklik edinebilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Kuzey Irak ve Kuzey Kıbrıs'taki Türk askeri varlığına atıfta uluslararası insan hakları ve hukukun üstünlüğü normlarına uyulması gereği vurgulanmıştır. Bu kararlarda Leyla Zana, Metin Göktepe vakaları ile Türkiye'deki bazı STK'ların rolü ve çalışmalarına atıfta da bulunulmuştur. Yine AP'nin Öcalan hakkındaki idam kararı ve Kürt meselesinin geleceğine ilişkin kararda (AP Kararı, 22 Temmuz 1999), 25 Şubat 1999 ve 6 Mayıs 1999 tarihli kararlara atıfta, Türkiye'nin bu kararı uygulaması durumunda AB güvenliği ve Türkiye'nin üyeliğinin tehlike altına düşeceği vurgulanmıştır. Öte yandan, aynı kararda, ölüm cezasının tamamen kaldırılması ve diğer bazı hak ve demokratik reformların hayata geçirilmesi gereği de vurgulanmıştır.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, AP için, bazı uygulamaların hayata geçirilmiş ve yasal düzenlemelerin yapılmış olması olumlu olarak kaydedilmiştir. Buna rağmen, henüz bu ilerlemenin çok yeterli olmadığı ve

Türkiye'nin AB üyeliği için gerekli şartların tamamlanmasında yeterli katkıyı sağlayamayacağı vurgulanmıştır.²⁵

SONUÇ

Türk dış politikası üzerine yaptığı genel değerlendirmenin sonunda "Türkiye için Avrupalı olmak ya da olmamanın, sadece dönemsel bir değerlendirme olduğunu ve tarihsel ve siyasi gerçeklere uymadığını vurgulayan Hüseyin Bağcı'nın bu görüşü (Bağcı, 1998:12), çalışmamızın da temel dayanağını oluşturmaktadır. Kürt meselesi, içinde bulunduğumuz yeni yüzyılda Türkiye'nin yerini belirleyecek olan temel başlıklardan biri olacaktır.

Çalışmamızın tamamı değerlendirildiğinde görülmüş olacaktır ki, ulusal ve uluslararası anlaşma ve sözleşmeler gereğince, herkes sahip olduğu özgürlükleri dilediğince kullanabilmek hakkına sahiptir. Ancak Montesquieu'nün dediği gibi, sadece yasalar özgürlüğü yaratmaz, biz de ancak diğer insanların özgürlüğü sınırında özgür olabiliriz. Çalışmamızın kapsamına giren dönemde görülmüştür ki, Türkiye, Kürt meselesinde, değişen dünya ve dönem koşulları nedeniyle tarihsel bakış açısında ve yönetim uygulamalarında değişikliklere gitmek durumunda kalmıştır. Tarihsel süreçte Kürt ayaklanmaları hep bastırılmış, ancak sorunun kaynağına inilmemiştir. 1945-1960 döneminde Kürt meselesine yine yapıcı bir çözüm getirilememiş, Türk kimliği üzerinden bir dışlama ve ötekileştirme siyaseti süregelmiştir. Bu dönemde tek mesele "Türk olmak ya da olmamak" olarak algılanmıştır. Resmi görüş zaman içinde kimi değişimlere uğrasa da, Kürt meselesinde hükümetlerin hataları Türkiye'ye karşı ciddi eleştirilerin yapılmasına sebep olmuştur. Öte yandan, irtica, feodal düzen, ağa ve şeyhlerin çıkarları 1960 sonrası dönemde Kürt meselesinin büyümesine yol açan yeni sebepler ola-

²⁴ Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi, Bölgesel ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, 1993 AİHS Ulusal Azınlık Haklarına İlişkin Ek Protokol'e bağlı AP 1201 Sayılı Tavsiye Kararı.

²⁵ Kürt meselesindeki 1999 sonrası gelişmeler ve yaklaşımlar için Bkz. Yeğen, 2011. Ersanlı vd., 2012.

arak gösterilmiştir. Dış güçlerin ve büyük devletlerin, örneğin İngiltere, Fransa, 1990 öncesinde eski SSCB'nin, 1979 sonrası rejim ihracına yönelen İran'ın, bu meselede rolleri olduğu da yine öne çıkan gerekçelerden olmuştur. Bundan başka özellikle Özal ile başlayan dönemde, Kürt meselesi kamuoyunda daha açık tartışılmaya başlanmış ve meselenin ekonomik boyutu öne çıkmıştır. Bu bağlamda hayata geçirilen GAP vb. projelerle, meselenin bir başka kaynağı olarak görülen bölgesel geri kalmışlık ve ekonomik entegrasyon eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Bu bakış açısı terörle mücadelede en önde olan TSK yönetimi tarafından da, kimi zaman düşman kuvvetleri yaklaşımı sergilense de, paylaşılan bir tutum olmuştur. Kürt meselesinin çözümüne ilişkin çalışmamızda incelenen bakış açıları incelendiğinde şöyle bir değerlendirmenin yapılması mümkün görünmektedir.

Kürt meselesinde askeri ve güvenlik temelli çözümler uzun vadede çözüm getirmemiştir. Bu nedenle de demokratik temelli bir yaklaşımla siyasi ve sosyoekonomik açılardan mesele çözülme imkânı bulacaktır. İç ve dış aktörler ve dinamikler, Türkiye'nin dikkate alması gereken bir unsur olarak görünmekte olup, ulusal sınırlar içinde dilediğini yapma şansını Türkiye'nin elinden almaktadır. Üstelik basın, yayın ve iletişimdeki gelişmeler, eski dönemlerden farklı olarak, yaşanan her şeyden herkesin hemen haberdar olmasına da yol açmaktadır. Çeşitli rapor ve belgeleri çerçevesinde değerlendirilen AP ve diğer AB kurumlarının yaklaşımı göstermektedir ki, Türkiye, Kürt meselesinde, AB standartlarına uyum göstermekte sorun yaşadığı ve gerekli yasal ve toplumsal düzenlemeleri yapmadığı sürece, bu bağlamdaki eleştiri ve yaptırımlarla karşı karşıya kalmaya devam edecektir.

Kürt meselesi Türkiye'nin önünde ve içinde bulunduğumuz yüzyılın önemli bir meselesi olarak, insan hakları ve demokratikleşme ile temel hak ve özgürlüklere getirilen kısıtlamalar ve yaşanan ihlaller bağlamında durmaya devam edecektir. Uluslararası top-

lumun ve örgütlerin bu konuda Türkiye'yi izlemesi ve Türkiye'nin bu konudaki yükümlülüklerini yerine getirmesi de kaçınılmaz bir başka durum olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyokültürel hakların ayrımsız tüm vatandaşlara sağlanması, modern ve Batılı olarak kabul edilmenin birincil şartı olarak görünmektedir. Öte yandan, Kürt etnik kimliğinin inkârı artık imkân dâhilinde olmayıp, 1989'da dönemin OHAL Valisi Şahabettin Harput'un sözleriyle (Sabah, 18 Ağustos 1989), bu insanların Türk değil ama Kürt oldukları ve devletin onları potansiyel suçlu olarak görmemesi gerektiği açıktır. AB üyesi olma arzusu ve yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen birlikte yaşama zorunluluğu, Kürt meselesinin makul bir yolla çözümünü de gerektirmektedir. 1990'lardan itibaren meselenin çözümü için TOBB gibi pek çok kuruluş, Sakıp Sabancı, İshak Alaton ve Halis Komili gibi işadamları, UAÖ, İHD, İHV, MAZLUM-DER gibi STK'lar pek çok çalışma yapmış, katkıda bulunmuş veya adımlar atmışlardır.

Çalışmamızda kısmen yer alan bu konudaki literatür dikkate alındığında, Türkiye'nin bu meseleyi çözmeden, sorun devam ettikçe, bu sorunun yol açtığı sosyo ekonomik ve politik gelişmeler çerçevesinde, yeni yüzyılda kendisine sağlam bir yer edinmeyeceği açıktır. Bu çerçevede kapsamlı ve sürekliliği olan sosyal ve ekonomik reformların hayata geçirilmesi zorunludur. Bu reformlar kısa vadeli politik kazançlara da feda edilmemelidir. Öte yandan, bağımsız bir Kürt devletinin kurulup kurulmayacağı şu an belirsizliğini korumakta, bölgesel ve küresel dengeler anlamında ve Kürt nüfusun dört devletin sınırları içinde ve enerji-yoğun bir bölge üzerinde yaşadığı dikkate alındığında, çok da mümkün görünmemektedir. PKK terörü devam ettiği sürece, bölgede bir karışıklık ve istikrarsızlık kaynağı olmaya da devam edecektir. Sosyokültürel haklar ile demokratik ve sivil hakların temini ve korunması, radyo ve TV yayını, gazete, dergi ve basılı eser yayımlanması, 1999 öncesi dönem yasakları ve sonraki dönem serbestliği dikkate alındığında, önemli ve

olumlu bir gelişme olarak meselenin çözümüne katkı bulunacak gibi görünmektedir. Bunların yanında Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunmasının yanı sıra, kültürel zenginliğin gelişimi ülke kaynaklarının daha verimli kullanılmasını da sağlayacaktır. Avrupa, Kürt meselesinde, dışarıdan gözlem ve tavsiyelerini sunmak ve Türkiye'nin belirli yükümlülükleri anlamında önemli bir faktör ve yaptırım gücü olmakla beraber, Türkiye'nin bağımsız bir hükümet ve yargıya sahip bir devlet olduğunu da unutmamalıdır. Tüm bunlar Kürt meselesinin, en azından kısa vadede, çözümü için atılacak adımlar olarak görünmektedir.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi

Resmi Gazete

Kitaplar

- Akşin, Sina (Ed.). (1992). *Türkiye Tarihi (4. Cilt)*, İstanbul: Doğan Ofset.
- Alakom, Rohat. (1998). *Eski İstanbul Kürtleri*, İstanbul: Avesta.
- Arfa, Hasan. vd. (1991). *Kürtler Üzerine (Tarih ve Folklor Yazıları)*. Ankara: ÖZ-GE Yayınları.
- Aslan, M. Ali. (1996). *Sabancı'ya Mektup*. İstanbul: Söğüt Ofset.
- Aybars, Ergün. (1982). *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bağcı, H. (1998). Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, (Editör: İ. D. Dağı) içinde, *Türk Dış Politikası: Genel Bir Bakış* (ss. 1-13), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bora, Tanıl. (1999). *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*. İstanbul: Birikim Yayıncılık Ltd. Şti.
- Bruinessen, Martin Van (a). (1978). *Ağa, Şeyh ve Devlet, Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*. Ankara: ÖZ-GE Yayınları.
- Bruinessen, Martin Van (c). (1995). *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cemal, Behçet. (1955). *Şeyh Said İsyanı*. Ankara: Sel Yayınları.
- Çandar, C. (2013). Understanding Turkey's Kurdish Question (Editör: F. Bilgin ve A. Sarıhan) içinde, *On Turkey's Kurdish Question: Its Roots. Present State. Prospects*, (ss.59-72). London: Lexington Books.
- Çay, Haluk. (1996). *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara: T. Ofset Matbaacılık.
- Dağı. İ. D. (b). (1998). Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim, (Editör: İ. D. Dağı) içinde, *İnsan Hakları. Uluslararası Sistem ve Türk Dış Politikası*, (ss. 15-54), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Dağı. İhsan D. (a). (1998). *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Denker, M. Sami. (1997). *Uluslararası Terör, Türkiye ve PKK*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ekinci, T. Ziya. (1997). *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi*. İstanbul: Küyerel Yayınları.
- Ersanlı, Büşra vd. (Der.). (2012). *Türkiye Siyasetinde Kürtler, Direniş, Hak Arayışı, Katılım*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fırat. Mehmet Şerif. (1961). *Doğu İlleri Varto Tarihi*, Ankara: Millî Eğitim Yayınevi.
- Hobsbawm. Eric John. (1993). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jwaideh, Wadie. (1999). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaya, Ferzende. (2005). *Mezopotamya Sürgünü*, İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Keskin, C. (1996). Türkiye'nin Kürt Sorunu, içinde, *Türkiye'nin Kürt Politikası ve Resmi İdeoloji*, (ss. 55-63), İstanbul: TÜSES Yayınları.

- Kışlalı, M. Ali. (1996). *Güneydoğu, Düşük Yoğunluklu Çatışma*, Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Kirişçi. K. ve G. M. Winrow. (1997). *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi*, İstanbul, Tarih Vakfı.
- Kürkçüoğlu, Ömer. (1978). *Türk - İngiliz İlişkileri 1919 - 1926*. Ankara, AÜ SBF.
- Mardin, Şerif. (1998). *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mumcu, U. (1999). *Kürt Dosyası* İstanbul: UM.AG. Vakfı Yayınları.
- O'Ballance. Edgar, (1996). *The Kurdish Struggle*. Londra, Macmillian Press Ltd. ve New York. St. Martin's Press.
- Oran, Baskın. (1990). *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*. Ankara: Bilgi Yayınevi. .
- Öke, M. Kemal. (1992). *Belgelerle Türk - İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918 - 1926*, Ankara: Sistem Ofset.
- Özcan, Ali Kemal. (2006). *Turkey's Kurds. A Theoretical Analysis of the PKK and Abdullah Öcalan*, Londra and New York: Routledge.
- Parla, Taha. (1995). *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pirim O. ve Örtülü S. (1999). *PKK'nın 20 Yıllık Öyküsü*, İstanbul: Boyut Matbaacılık.
- Sever, Metin. (1992). *Kürt Sorunu, Aydınlarımız Ne Düşünüyor?*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sönmez, Mustafa. (1992). *Doğu Anadolu'nun Hikayesi, Kürtler, Ekonomik ve Sosyal Hayat*, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Tan, Altan. (2011). *Kürt Sorunu*, 8. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Toker, Metin. (1968). *Şeyh Said ve İsyanı*, İstanbul: Akis Yayınları.
- Turgut, Hulûsi. (2009). *130 Günlük Kovalamaca*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Ünver, H. Akın. (2015). *Turkey's Kurdish Question. Discourse and Politics Since 1990*. Routledge: London and New York.
- Walker, J. W. (2013). Understanding Turkey's Kurdish Question (Editör: F. Bilgin ve A. Sarihan) içinde, *International Dimensions of the "Kurdish Question" in Turkey*, (ss. 223-237). London: Lexington Books.
- Yeğen, Mesut. (1999). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Yeğen, Mesut. (2011). *Son Kürt İsyanı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, Kerim. (2005). *The Kurds in Turkey, EU Accession and Human Rights*. London: Pluto Press.
- Yüksel, Müfid. (1993). *Kürdistan'da Değişim Süreci*, Ankara: Sor Yayıncılık.

Makaleler

- Ajami , F. Turkey Finds Itself A Realm Apart, *U.S. News & World Report*, 127/20, 44.
- Bentley, M. Turkey Targets Islamist Factions, *The Middle East*, Aralık 1999, 9.
- Coates, K. Benign Imperialism, *New Political Economy*, 5/1, 104.
- Çaha, Ö. (b). Yüzyılın Son Seçiminde Anadolu'nun Yükselen Sesi, *Liberal Düşünce*, 4/14, 32.
- Fromkin, D. Atatürk's Creation, *New Criterion*, 18/8, 19.
- Gorvett, J. (a). From İstanbul, *The Middle East*, Şubat 2000, 14.
- Gorvett, J. (b). Hizbullah Horror - A National Shame, *The Middle East*, Mart 2000, 7.
- Gözen, R. Türk - Amerikan İlişkileri ve Türk Demokrasisi : "Realist Bağlantı", *Liberal Düşünce*, 4/13, 104.
- Gözen, R. Türkiye'nin Avrupa Birliği ile "Entegrasyon Sürecinin" Açmazları ve Açılımları, *Liberal Düşünce*, 5/17, 41.
- Hitchens, C. Öcalan. the Kurds and History, *Nation*, 268/10, 8.
- Kaplan, R. D. Re-drawing the Mideast Map, *New York Times*, 148/51440, 17.
- Kotzias, K. Greek - Turkish Relations, *Contemporary Review*, 276/1611, 194.
- Kurop, M. C. Öcalan's Greek Tragedy, *Christian Science Monitor*, 91/60, 11.

- Kutschera, C. Abdullah Öcalan: The End of a Myth, *The Middle East*, Şubat 2000, 12.
- Kutschera, C. The Hidden War Grinds On, *The Middle East*, Şubat 1999, 6.
- Leedom-Ackerman, J. New Hope in Turkey?, *Christian Science Monitor*, 91/47, 9.
- Mathiu, Mutuma. The Kurds Against the World, *World Press Review*, 46/5, 6-7.
- McKiernan, K. Turkey's War on Kurds, *Bulletin of Atomic Scientists*, 55/2, 30.
- Miroğlu, O. Memleketin Kürt partileri ve liderleri, *Star*, 21.12.2014.
- Olson, R. Turkish and Russian Foreign Policies 1991-1997: The Kurdish and Chechnya Questions, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 18/2, 209-227.
- Omestad, T. vd. The Joy of the Turks. the Fury of the Kurds, *U.S. News & World Report*, 126/8, 40.
- Rothschild, M. Not All Invasions are Equal, *Progressive*, 64/5, 17.
- Scott, R. Kurdish peace: Hanging in the Balance, *The Middle East*, Ocak 2000, 5.
- Scott, R. Playing a Waiting Game, *The Middle East*, Aralık 1999, 10.
- Ulusoy, A. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Öcalan Davası, *Liberal Düşünce*, 4/15, 31-32.
- Utkins, A. Behind the Scenes of Yugoslav Tragedy, *Russian Social Science Review*, 41/2, 57.
- Yurdusev, Nuri, Yeni Yüzyıl, 19.06.1996.
- Bildiriler**
- Aksoy, İ. (1989). Türkiye Kürtleri, *Uluslararası Paris Kürt Konferansı 14-15 Ekim 1989* (s. 62), İstanbul: Doz Yayınları.
- Aslan, M. Ali. (1989). Türkiye'deki Kürt Mülteciler, *Uluslararası Paris Kürt Konferansı 14-15 Ekim 1989* (s. 95), İstanbul: Doz Yayınları.
- Bruinessen, M. V. (b). (1989). *Uluslararası Paris Kürt Konferansı 14-15 Ekim 1989* (s. 47-48), İstanbul: Doz Yayınları.
- Nezan, K. (1989). Kürtlerin Tarihine Kısa Bir Bakış, *Uluslararası Paris Kürt Konferansı 14-15 Ekim 1989* (s. 39), İstanbul: Doz Yayınları.
- Rodinson, M. (1989). İslamiyet ve Ulusal Sorun, *Uluslararası Paris Kürt Konferansı 14-15 Ekim 1989* (s. 27), İstanbul: Doz Yayınları.
- Raporlar**
- Akyazı G ve O. Tatar (Haz.). (2002). Yaşama Hakkı ve Ölüm Cezası. Ankara Barosu İnsan Hakları Komisyonu. 14.03.2016 tarihinde <http://www.ankarabarusu.org.tr/site/r/1940-2010/Kitaplar/pdf/untill2007/yasama.pdf> adresinden erişildi.
- HRW (Human Rights Watch / İnsan Hakları İzleme Örgütü). (1999). Türkiye'deki İnsan Hakları Gelişmeleri Raporu. <https://www.hrw.org/tr> adresinden ulaşıldı.
- Sürelî Yayınlar**
- Cumhuriyet
Der Spiegel
Economist
Hürriyet
Milliyet
Radikal
Sabah
Star
The Washington Post
The Washington Times
Turkish Daily News
Vakit
World Almanac & Book of Facts 2000
Yeni Yüzyıl
Zaman
- Web Sayfası**
- Avrupa Parlamentosu Veri Tabanı <http://www.europarl.europa.eu/> adresinden 1998-2000 yılları arasında erişildi.
- Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı (2017).

<http://www.yargitaycb.gov.tr/sayfa/faliyette-olan-siyasi-partiler/documents/SPartiler15022017.pdf> adresinden erişildi.

Yargıtay Veri tabanı (2016)

<http://www.yargitay.gov.tr/sayfa/adli-yil-acilis-konusmalar/documents/acilisKonusma/1999-2000.pdf> adresinden erişildi.